

يعقوب خوجه

تركستانچه تيل قاعدهسى
(صرف)

الطائف المملكة العربية السعودية

١٤٠٥ هـ شوال

١٩٨٥ م يونيه

ترکستانچە تىلغە كېرەكلىك حرفلەر

عربچە الفبا نى بىلگەنلەر يېڭىزدا وچۇن تىكرار يازماققا حاجت توشمەدى .
فقط، عرب الفبا سىندە كى تركستان تىلىغە موافق توشماگان ۸ حرف نى آيرىم
كورسەتماغم لازمدور . اۇلەر توبەندا كىلەر .

"ث ، ذ ، ص ، ض ، ط ، ظ ، ع ، ح ، حرفلەرى -

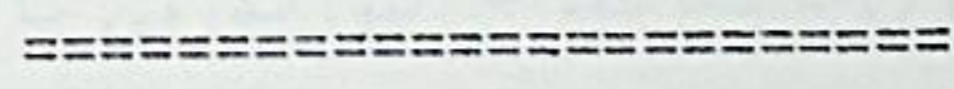
ترکستان تىلىغە توشمەسەھەم ، تىللىمىزدا ايشلەپ تورگان عرب چەسۆزلەرنى
يازماققا كېرەك بولغانلىغىدىن اوزا ورنىدا قالدورۇپ فائىدەلانماغىمىز نى -
اورۇنلق دەپ حسابلەدیم . تركستان الفباسى عرب حرفى اساسندا بولسون ياگى
روس حرفى ، لاتن حرفلەرى اساسندا بولسون ، بۇكۈندە سۆزلەپ تورغان سۆزلەر
يىمىزنىڭ عربچە ، فارسچە آرا لاشقان سۆزلەرى ، علمى قاعدەلەرنى بۇزۇپ ياز -
ماقدا دور . شۇنىڭ اۇچۇن ادبىياتىمىزغا قاتناشپ ياردەم بېرماقدا بولغان اجنبى
سۆزلەرنى توغرى - علمى - اساسدا قوللانماغمىز ، ادبى اۇستۇنلىكىمىز نى
ساقلاماغىمىز تا نۇقلق بېرىپ تورماقدا .

ترکستان تىلىدا كى سۆزلەرنى آنق چىقماغىنى كوزدا توتۇپ ۱۴ حرف نى
بعضى اشارت لەربىلەن اوقولغاندا ، توغرى اوقولماغى ضرورتى بىلەن تۇزۇل
دى . درسنى باشلاشدىن بۇرۇن بىر نېچچە درسىمىزنى بۇ - حرفلەرنى تانۇماق
غە باغشلاش بىلەن دوام اپتەمز .

۱۳ = و ۋ ۆ لاتىنچە داكى ۲ صداسى بىلەن انگلىزچە داكى ۱۲ دەك اۇن —
بېرەدى . تركستانچە دا كۆپراق اورتەدا ايشلەيدى .

۱۴ = ب ي باشىدا برحرفغە يانداشېب كېلەدى . لاتىنچە داكى ۱۲-۱۳ نىڭ
صداسىنى چقارش بىلەن ، تركستان تىلىدا مەم اورۇن تۇتادى .
كۆرۈنىشى (ي) كىرەك مەم قالدۇرۇلغان شەكلدا كۆرۈن —
گەن بىلەن شول اۇنىنى چقارب سوزلەگۈچى خىلقلەر بىز ، تركستا
نلىكلەرغىنە بولسەك كېرەك . مثلاً : (قىلدى) يازگەن بىز دا ،
ايككى حال بىلەن — اورتەدا اېتەكدا كۆرۈنماقدا . اگر *
عرب قاعدەسىغە اساسلان بىزلسە (قىلدى) يازغان حالدا ايك
كى زىر برسكون ياردىمى بىلەن بىزاقوغان دەك (قىلدى) واقو
يدۇر . بۇ حالدا عرب املا سنداكى " زېر ، مەركاتى بىزنىڭ طلبى
مىزغە اۇيغون جواب بېرگەن دا ھەم املا مىزغە اۇيغون كېلماگا
نى اۇچۇن اۇزىمىزگە خاص اجتہا قىلماققا كىرىشدىك .

شونىڭ بىلەن تركستانچە حرفلەرنى اورگەندىك . اېنىدى بۇ حرفلەر بىلەن
سۆزلەر ياز بىتجربە قىلماققا فرصت تاپدىك .

درس = ۲ = پ پ پ .

تاپ . تاپدىم . آپا تاپدىم . پاك - پاكستان . تېپە .

اىپەك . پاختا . اىپ . توپ . توپچى . اىپەك يولى تركستاندۇر .

تاپشماق : " تېپدىم تېرەككەچقىم . آتالەرسۆزى : اىپنى يىشى ايشلە
سە ، اىپەك دەن اوتەر . ثبابة العاجزىن مۇنداغ يازگەن :

" اىپەك توندىن اوتەر كۆپ ايشلەگەن شال ، "

درس = ۲ = چ چ چ

آچماق . آچ . كەتتە - كىچىك . آچ قارىنغە اچچىق چاى (اتالەرسۆزى)

آچ آدمنى تويغوزگۈچى " سخى " ، دىيلسە ، توققا آش بېرگان سخى بولماس .

ساچ . ساچماق . ساچىلدى . چرايلىق تون پىچىلدى .

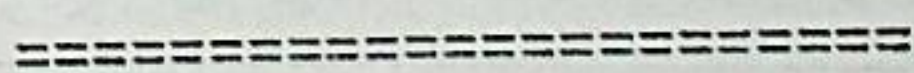
حكمتلىك سۆز : ساچنىڭ آقارغانى عمرنىڭ يوقالغانى (ساچكگە باق)

ياماندىن قاچىپ قوتۇل . قاچدى . قاچادى . قاچ . قاچماق .

قاچىرم سۆز ، اۆزىڭنى تۇز . كېچە كۈندۈز تىنچىمەگەن - بېچارە .

تاپشۇرۇقلار : پ چ حرفلەرى قاتناشقان سۆزلەرنى يازىپ كۆرۈڭ .

درس = ۳ = گ گ گ

گەپ گۆزەل . كۈنگۈل چىگىك - قاش تۈگۈك . گلزاردا گۈل كۆپ .

گۆزەل دەن گۆزەل چىقسا ، گۆزەل نىڭ رەنگى اۆزگەرۈر . يامانگە بويۇن

اپگمەك مردلىك غە كرماس . بىلىمىزنى اوزبۇشمىچە قويماق ، بىلىمگە باش

ابگمەگەن - بېباشلىك دۇر . " بىلىمىزگە باش اپگش اۆزباشىگە تاش تېگش دۇر .

« بختىدا قاراچىگمەك كۈنلەردا يېشىلما سۇمۇ ؟ » (فتحى شعرى)

= 0 =

درس = 0 = كۆ كۆ كۆ (ك) ك

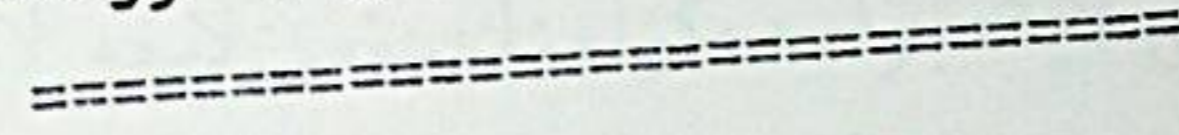
- بو حرف ھەر وقت بىر حرف دىن كېيىن كېلەدى . آك ، آكلەدى ، آكلەيدى ، آكلا .
 - تاك وقتىدا تىكلەپ - آكلەدىم . تىكلەدى ، تىكلەيدى ، تىكلە (تىكلەماق) .
 - فعللەرنىڭ تۈزۈلۈشى : كېلىك ، كېتىك ، بارىك ، سۆزلەك ، يېك - ايچك ،
 - اولتۇرىك ، يازك ، وقۇك ، كىتابنى قولغە آلىك ، كۆرىك ، توشۇنىك .
 - وطننى اۇنۇتماك ، بىزنى اۇنۇتماك ، سوراغانلەرگە سلام ايتىك .
 - تاپشۇرقلار : گ ، ك حرفلەرى قوشۇلغان اسم ياكى فعللەرنى يازىپ كۆرۈك .
-

درس = 6 = او (0) و . بو حرف تۈگەنچە دا
كېيىن

- كېلمەگەندەك باش تاماندە . بىر حرف دىن كېلەدى .
- توققۇز - اون . اوتتۇز توقسان ، اورتاق ، اوغۇل ، قول ، قوزى ، اوت
- اسملەرىنى يازغانداكى (و) نىڭ آغزىدەن چىقىشىغە دقت قىلك .
- اورماندا اوق آتبا وينا دىك . قوينى قويچى باي بوغۇزلەدى . قوزىنى
- اويۇنغە قويۇپ بېرىدىك . اوغۇلنى اوقۇشغە يوللەدىك .
- يوللەدى (فعل ماضى) يوللەيدى (فعل مضارع) فعل امر (بويروقنى) يازك .
- تاپشۇرقلار : او (0) حرفى قوشۇلغان اسم وە فعللەرنى يازىپ كۆرۈك .

درس - ۷ - اۆزۈز (0 - 0)

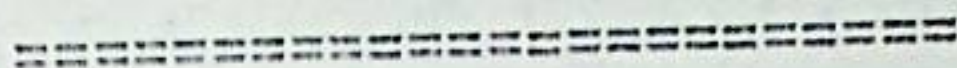
اۆز • اۆزبىك • اۆزكەنت (اۆزكند) • اۆزەك • بۆلەك • بۆز • بۆرى • بۆرتوك (ورم) • اۆرۈك بېرگەنگە - اۆردەك بېر • اۋچەشكەنگە - اۋچەشمە •
 اۆز اۋيىگەسىغمەگەن اۆزگەيېرگەسىغمەس • كۆزگەكۆپ كۆرۈنگەندەن كۆرۈن
 مەگەن يىخى • " اۆزۈگگەباق - اۆزگەنى قىلى ، اۆزى اۆلگەن ھۆكۈزگە -
 كۆزىياشى تۆكۈلمەس • (سناق) كۆرۈلدى ، كۆرۈنەدى ، كۆرۈن • فعللەرىنى
 بېلگۈلەپ (ماضى ، مضارع ، امرلىكىنى) كۆرسەتىك •

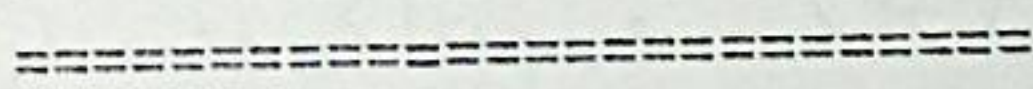
درس - ۸ - اۆزۈز (۷)

اۆ - اۆنداغ • بۆل - مۇنداغ • بۆبۆلەر ، اۆ - اۆلەر • شۆل - شۆللەر •
 بۆرۈن (اسم) بولسە ، بۆرۈنراق ، فعل آتالور • اۆنەدى ، اۆنەيدى ، اۆنماق
 خلق سۆزلەرىدىن اۆلگە (نمونە) لەر : اوقۇغان - كشى - اوقۇملىك بولور •
 اۆرۈش - اۆرۈشنى قوزغار • چالا ملا دىن بۆزەر • تۆل خاتون تۆزتا تىماس •
 بۆرۈن قىچىشە قول تىنمەس • بۆرۈنراق كېلمەپسىز ھۆكۈز اۆرۈشنى كۆرمەپ
 سز • اۆزۈن يولغە - اۆزۈن تاياق (عمام)
 تاپشوق : اۆ (۷) حرفى قاتناشقان اسملەر ، فعللەرنى يازپ كۆرۈك •

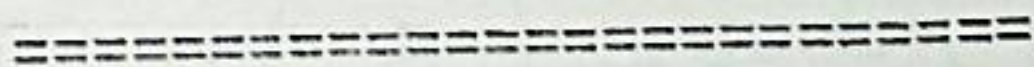
درس - ۹ - اۇ ز و (۷)

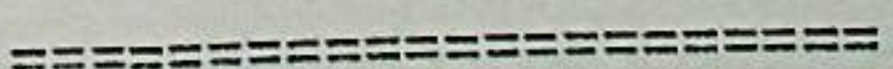
- كۈن - تۇن • تۈگۈن - تۈگۈنچاق • اۇزاقلەر دەن يار اۇنى كېلما قدا
- اۇزۇم - اۇزۇلدى • اۇنۇمى يىخى بولدى • يېراۇنۇملىك بولسا ، دەقان -
- كۈيۈملىك بولۇر • تۈگۈك (تۈيۈك شەكلدا ھەم يازىلۇر) اصلدا تۈنلىك دۇر
- اۇنى تۈنلۈكىدىن آي كۆرۈندى • قوشنى يورتىدەن ياۋ (كۆرۈندى)
- خلق سوزى : تۈت يېگەنگە تۇماۋ (زكام) تۇماقكىگەنگە باش آغرىق تېگمەس
- سېل نىك سۈيى لايقە بولسە ، كۈل نىك سۈيى لايقە لانۇر • باش بۇزۇق ، اېل بۇزۇق
- خلق قوشۇغى : كۆرۈنگەن اۇزۇن تاغلەر غرىبلەر يولىن باغلەر ،
- يۇرتۇمگە باراي دېسەم • د شىمنلەر قورال تەگلەر •
- تا پىشق : اۇ - ۷ - حرفى قوشۇلغان سۆزلەرنى يازىك •

درس - ۱۰ - اي ي ي (۸)

- ايشلەدى ، ايشلەيدى ، ايشلە • ايچىم ، ايچەسەن ، ايچىدىلەر •
- ايدىش ، اسسىق ، تىل ، تىش ، ايشلەمەك - اشتها آچار • ايشلەگەن كىشى •
- ايشچانلەر كوپەيسە يۇرت آباد بولۇر • بىلىمىز كوپەيسە ايش بۇزۇلۇر •
- بىلىمىزلەر يالقاۋ بولۇر ، ايشلە دېسە ايگرەنۇر • بىلىمىز ، يالقاۋ - يىلقى •
- بىلىملىكنى تىلى دەن شىرت تامار • بىلىمىزنىڭ تىلىدىن فتنە - فساپچقار •
- تېخنىكا كۆپ ايشنى اېگەلەش بىلەن بىلىملىككە ايش كوپەيدى • بىلىمىز
- لەر تاقە چقىب يىلقى باقماقە مجبور بولەدىلەر •
- تا پىشق : اي - ۸ - حرفى آراشقان سۆزلەرنى يازىك •

درس - ۱۱ - اپ پ پى (E)

اپرتە - كېچ • يېمەك • اپكىن اپكدم • اپكدى ، اپكەدى ، اپك - اپكە
 اپكىن - اپككەن تېرەدى • بېكارىياتكەن تېكىن خور • اپركىن ، اپرتە •
 اپرتەك اپسىمدەن چىقتى • اپرتەكنىڭ اپتەگى اپرتەگە قالدى • كېلىنچەك •
 اپلەك تېشلماس دېمە - اپشاننى (اپ) شىكلدا يازما • اپرەپىرەتپىر •
 اپل باشى يىخشى بولسە اپلەت يىخشى ، اپل باشى اپپىز بولسە اپلى باخشى •
 انسانغە اپركىنلىك كېرەك • اپركىنلىككە يېر لىك بىلەن يېر كېرەك •
 تاپشوق : اپى - E - حرفى قاتناشقان اسم وە فعللەرنى يازك •

درس - ۱۲ - ۵ ۵ ۵ (۵)

بو حرف ، لاتىنچە داكى (۵) عربچە داكى فتحە (زبَر) صداسىنى بېرەدى •
 بزگە ، بزلەرغە ، بىلم كېرەك ، تېكىنكە كېرەك • تېنتەككە چەقە كېرەك •
 چىغتاى ادبىياتىدا (ا) نىڭ صداسى (۵) فتحە - زبَر صوتىنى چقارگەن
 اپدى • تركستانىزنىڭ بعضى سىندا (۵) شىكلىنى ايشلەتمەك دەلەر •
 بۇنىڭ علمى اساسغە اۇيغۇن بولماغانىنى ، ش • سامى قاموسىندەن كۆرسەلەر
 علمى اساس لەرىنى تۈزەتكەن بولۇراپدىلەر •
 بوقاعدە تركستانچەگە خاص بولغانى اۇچۇن " عربچە ، دېگەننى " ئەرەپ
 چە ، شىكلدا يازلماس • ھەر ، دېگەن سۆز تۈركچە بولغانى اۇچۇن " ھر ،
 يازلماساھەم ضرر سز • " مسئلە ، سوزى عربچە بولغانى دىن " مەسلە ياكى ،
 مەسلە ، شىكلدا يازماق توغرى ۋە علمى بولماس •

درس - ۱۳ - ۷ (V - W) ی (۱ - ۷) " ز ، "

۷ ، حرفى تركچەدا آرالقا ايشلەيدۇرغان حرفلەردەن بۇلۇپ " يا ۷ ، يا ۷ ، يا ۷ ، يالقا ۷ ، سوۋ ، غا ۷ . كېي اسم ۷ ە صفتلەردا ايشلەيدى .

" آتەن مېنىدى اپۇرە اپۇيغە كېلە ، دېگەن يوسف حاجب نىڭ بىر مەصرەندا ايكي جايدا ايشلەگەندىن باشقا ، سا ۷ ۇلمىش سا ۷ ۇنمىش ، قول قا ۷ ۇشتىردى ، يۈزۈلدى ، يا ۷ ۇلىق ، قۇۋانما ... فەللەرنىڭ تۈرلى شەكىللەرى بىلەن بىرگە كېلگەن ليكي اوچۇن بۇ حرف دىن كېچىپ بولماسلىق حالدا باغلىق لىقىمىز بار .

ب ، ب ، ي حرفلەرى (ي) شەكىللەرىنىڭ مەھمىل قالدۇرۇلغان تارماغى دۇر . چىنتاي ادبىياتى بۇ حرفنىڭ اورنىغە كىرە (زېر) قلىپ اوقوش بىلەن جواب بېرگەن بولسەھەم بەسمى دا (ي) ايشلەتكەنىدىن ، " بىرچوزۇققە ورۇن بېرگەن ، دېپ مەارضە قىلغۇچىلەر چىقانى اوچۇن ، بۇ تارتىشمەنى تۈگەتمەك اوچۇن - منور لەرىمىز بو (مەھمىل) ي دىن فائىدەلانغانلەر . شۇنىڭ بىلەن مەسئەلە حل قىلغان بولۇپ ، " قىلدى ، يازشا اورنىگە " قىلدى ، يازب مە چوزغىسىندەن قۇتۇلغانلىقىلەرىنى سۆزلەمەك دەلە ر .

ژ ، حرفى تركستانچەدا باشدا كېلمەيدى . قۇتاتقۇبىلىك دا سۆزنىڭ اورتا لەرىنىدا كۆپ كېلگەنلىكى كۆرۈلماقدا بولغانىدىن ، " بابا لەرىمىز ايشلەت كەن حرف دىن كېچالمايمىز ، مىثلى : ازۇن ، ازۇنۇغ (دنيا ، دنيا نى) بولۇر . يانا بىر صىغە بىلەن : ارەژ ، ارەزى (راحت ، راحتى) دېگەن چىنغىزىچە سۆزنىڭ اصلاً تركستانچە سىدور . آتامرا ئىمىزدەن كېچمەسلىكىمىز ، اوغۇللىقىمىزنىڭ تاز تانۇقىدۇر .

= ۱۰ =

اسم لەر .

درس = ۱۴ =

اېمدى بىزنىڭ قوللىمىزدا ۲۸ دانە ھەممەگە مەلۇم - عرب حەرپلەرى ،
۱۳ درسدا اوقۇپ اۆتكەنىمىز ۱۴ دانە تركستانچە غەسەس حەرپلەرىمىز باردۇر .
بۇ حەرپلەرنىڭ ۳ - ۴ دانەسى بىرلەشىپ يازىلغان بولسە سۆز بولۇر .
سۆزلەرنىڭ " اسم " ، دېگەن قىسمى بىلەن تانۇشماق اۇچۇن درس باشلايمىز .
" اسم " ، قاتارىغە كىرگەن لەرنى تۇگال كۆرسەتمەك امكانسىز بولغانى دىن
بعضى مىثاللەرنى كۆرۈپ چىقىمىز اۇچۇن دوام اېتەمىز .
آدم ، حيوان ، قاناتلىكلەر ، سۆركەلىب يۇرغۇچىلەر ، كۆنەش ، آي ، يۇلدۇز
بۇلۇت ، تاغ ، تاش ، چوللەر ، دريالەر ، بالىقلەر ، قوم ، بالچىق لەرنىڭ
ھەممەسى اسم دۇر . بۇلەردەن بىلگەن لەرىڭىزنىڭ تركستانچە اسملەرىنى
يازىپ كۆرسەتىش لەرىڭىز مەمكىن دۇر .

مىثال اۇچۇن ، آدم اسملەرى : اېركىن ، يولچى ، يۇلدۇز ...

حيوان اسملەرى : آت ، قو ، شېر ، مايمون ...

قاتتىق جىملەر : ياغاچ ، مۇز ، تاش ، تېمۇر ...

دریا اسملەرى : آق ساي ، خان اۇرىق ، آرال كۆلى ...

حشرات اسملەرى : چىۋىن ، كۆيە ، ايسكەپ تاپار ...

درس = ۱۰ =

فعل لەر

قىلغان ۋە قىلىنما دۇرغان ايشلەرنى " فعل ،، دېپىپ آتايىمىز .

۱- قىلىپ بولگەن فعل لەر (عربچە فعل ماضى)

۲- ايمدى قىلىنما دۇرغان فعل لەر (عربچەسى فعل مضارع)

۳- بۇيرۇق فعل لەر (عربچەسى فعل امر) دېگەن اۇچ قىسىمى بۇلۇنەدۇر .

سۆز ، براساس - يىلدىز - اۆزەككە تايا نەپ تۇزۇلۇش بىلەن برسۆزىياكى فعل معناسىنى بېرەدۇر . فعللەرنىڭ ھەم اۆتكەنى (ماضى) بولەدۇرغانى (مضارع) بۇيرۇقلىكى اۆز - اۆزىدەن كۆرۈنۈپ تۇرا دۇر . بۇنى ، ياسالغان سوز دېپىپ آتايىمىز . اۆزەككە يانداشقا نلەرىنى سۆزىياساش دېگەيمىز (اشتقاق) ياسالغان سۆزلەرنىڭ برىنچى بۆلۈمى " اۆزەككە ، بولسا ، ۲نچىسى زماننى كۆر ساتۇر ، ۳نچى بۆلۈمى ايشلەگۈچى (فاعل) نى كۆرساتا دۇر .

تىل نىڭ باى بولۇپ - كېڭەيمە غىغە سۆزىياساش نىڭ بۇيۇك اورنى باردۇر . شۇنىڭ اۇچۇن تىل قاعدەسىنى مېم دېپىپ حسا بلايمىز . قاعدەغا ۋىغون بولماغان سۆزلەرا دىبا تىمىزغە خدمت قىلماسدن ، ا دىبا تىنى بۇزماغى طبعىي دۇر .

اسم دىن ياسالغان فعلنى ياكى فعل غە قوشۇلغان سۆز قىسىملىرىنى آيرىپ كۆرسا تىب بېرالماغان فعللەر بلاغت ۋە فصاحتدەن اۇزاغدا قالغان كۆچە سۆزلەرى ا دىبا تىدەن دېپىپ حسا بلانماس . تركستاننىڭ تىل شناس با بالەرى بۇ توغرىلۇق كۆپ خدمتلەر قىلغاندۇرلەركى ، ا دىبا تىلەرى اۆلمەس - يېتمەس بولۇپ عصرلەر - دىن بۇيان دوام قىلىپ كېلگەنلىكى تانۇقلىق بېرماغدا دۇر .

مثال : آچماق دېگەن بىمىزدا ، " آچ ،، دېگەن بىمىز اۆزەككە دۇر . بۇ اۆزەككە بعضى - حرفلەرنى قوشۇپ كۆرەيلىك : " آچما ، آچدىم ، آچغۇسى ، آچغۇچى ، آچماقچى آچقان ، آچقۇچ ،، دەك سۆزلەرنى ياساغان بولامىز .

تېلىمىزنىڭ باشقا تىللەر دىن باي بولغانىنى شۇ يوسۇن بىلەن كۆرساتا -
آلامز . بۇ - قوشۇمچەلەرنى قوبۇل قىلماغان ياكى بىر - ايگكى باسقۇچدەن
اۆتۈپ اۆزەكنى اۆزگەرتماققا زورلاغان قوشۇمچەلەر تىل بايلىقىمىزنى -
بۈزۈپ تاشلاغۇچى يات عنصر لىكىنى كۆرسەتىش بىلەن ادبىياتىمىز اېشىكىدىن
اۆتالماس .

خلاصه :
فعللەرنىڭ ھەممەسى ياساما بولۇر .
اسملەرنىڭ ياساماسى آزەتۈپلىكى كۆپ .
ياردىمچى سۆزلەرنىڭ ھەممەسى تۈپ سۆز بولۇر .
xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

ياساما اسملەر

اېركىن اۆكتەم قوى سىگىر

يۇقارى داكى اسملەرنىڭ ھەممەسى " تۈپ آت ، ، لەر دۇر .
دقت بىلەن باقساق ، بۇلەرنىڭ برا اۆزەككە قوشۇمچە بولماغانى كۆرۈنا دۇر .
اورۇن اسملەرى (اسم مكان)

اورۇن اسمىنى بىلىندۇرماق اۇچۇن اسمنىڭ يانغە " لاق ، ، قوشۇلۇر .

آژ لاق . تاشلاق . قوشلاق . دەك

برايشنىڭ بولادۇرغان اورنىنى كۆرسەتمەك اۇچۇن اۆزەك بۇيرۇقىغە " آق ، ،
قوشۇلۇپ : ياتاق ، يالاق ، باتقاق ، كىي ياسالغى .

قوزال آتى (اسم الآلة)

برايىشنى قىلماق اۇچۇن قۇرال بولغان نەرسەنى بىلىنىدۇرگەندا ، اۆزەككە :
 " غىچ ، قىچ ، گىچ ، كىچ ، قوشۇپ يازىلۇر . مىثاللى : آچقىچ ، آچقۇچ ،
 اۇچقىچ - اۇچقۇچ ، ساۋاغىچ - ساۋاغۇچ سۇرگىچ - سۇرگۇچ لەرغدا وخشاش .
 اۆزەككە " غى - غۇ . كى - كۇ ، قوشۇلغاندا ھەم قۇرال اسمى بولۇر .
 مىثاللى : سۇپۇرگى - سۇپۇرگۇ . اۆزەنگى - اۆزەنگۇ . چالغى - چالغۇ لەر .
 اۆزەككە " اق ، ەك ، قوشۇلسە ھەم قۇرال آتى بولۇر : پىچاق ، تاياق
 اوراق ، قايراق ، قۇرشاق ، كۇرەك ، اپلەك ، اېمبىزەك . كى
 اۆزەككە " چاق - چەك ، قوشۇلغانلەرى : يارغۇچاق ، ويۇنچاق ، -
 قوغۇرچاق ، بېلەنچەك كى .

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

ايش آتى (اسم فعل)

" يازدىم ، كېلىدىك ، دىيلىگەندا ، يازغاننىك - كېلىگەننىك اورنى -
 كۆرۈنۈپ تۇرماقدا . " يازماق ، كېلماق ، دېسەك ايش آتى بولۇر . معلوم
 بولدىكى ، ايش آتى تۈزمەك اۇچۇن " ماق - مەك ، قوشۇلۇر .
ماسلىق - مەسلىك

يوقارىدا گىلەرنىك بىرىنى قوشۇپ آلغان فعل ، ايشنىك بولماسلىق خىرىنى بېرە
 دۇر . مىثاللى : يازماسلىق ، كېلمەسلىك ، اوقۇماسلىق ، كۆرمەسلىك كى .
 بۇيرۇققا (ش) حرفىنى قوشۇپ يانابىر ايش آتى تۈزۈلۇر : بىلىش ، -
 اوقۇش ، يازىش ، چاپىش لەردەك .

بۇيرۇققا (م) حرفىنى قوشۇش بىلەن ايش آتى ياسالۇر . " بىلىم ،
اۋنوم ، چىقىم ، تېرىم كىلىلەر .

بۇيرۇققا " غۇ - كۇ ، قوشۇپ ، نىچى ايش آتى ياسالۇن . " يازغۇ ، كېلىگۇ ،
كۈلكۇ ، آلىغۇ ، بېرگۇ ، لەركىلى . اگر بۇيرۇق نىك آخرقى حرفىدا چوزغى -
(مَد) بولسا ، ساىلاؤ ، آگلاؤ . بولۇر .

بۇيرۇققا (نىچ) قوشۇپ ۵ نىچى تۇرلىك ايش آتى تۇزۇلۇر : ايشانىچ ، قور -
قونىچ ، قۇۋانىچ ، اۋكۇنىچ ، لەركىلى . بۇ تۇردا كى ايش آتىنى ھەرسۆزدەن -
ياساپ بولماس . اېشتىلگەن سۆزلەرغە خاص بولۇپ ، يېڭى دىن ياسالماس .
بۇيرۇققا " قىن - غىن ، قوشۇپ ۶ نىچى تۇرلىك ايش آتى تۇزۇلۇر :

تاشقىن ، باسقىن ، چاپقىن ، شاۋقىن ، يانغىن ، بوزغون - بوزغىن ، ا ا ا
قاچقىن ، لەركىلى . بۇخىلدا كى ايش آتى لەرىنىك معناسىدا قورقونىچ (نىشت)
بولغان فعللەردەن ياسالغاي . آلۇق ، ساتۇق ، سالۇغ ، يازۇق ، تانۇق ،
وہ بۇنىڭغە وخشاشلەرى ايش آتى اېمەس ، سادەچە آتى (اسم) دۇر .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

كىچىك لاتىلغان آتىلەر (اسم تصغىر)

بركىشى ھدىە سۇنەرچا غدا - ھدىەنى كىچىكلە تىپ سۆزلە گە ندىەك ، ھەرخىل -
اسملەرنى كىچىكلە تىپ سۆز لاگاندا ، " كىچىكلە تىلگەن سۆزگە يۆلەنە دۇر .
كىچىكلە تىلگەن آتىلەرنى ياساماق اۋچۇن اسمغە " چا - چە ، قىنە - غىنە ،
گىنە - كىنە ، لەرنى قوشۇپ كىچىكلە تىلگەن سۆز ياسا غاي . مثالى : آغاچا ،
كتابچە ، كېلىنچە ، قىزغىنە ، قوشقىنا كىلى بولۇر .

چىشق ، چاق ، چەك ، لاق ، قوشۇمچەلەرى بىلەن ياسالغان كىچىكلەتيلگەن آتلەر بار بولسە ھەم آز دۇر . مۇنلا : بالاق ، چاق ، يانچىق قىزلاق ، كېلىنچەك .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

قوشما آتلەر (اسم مركب)

ايككى آت (اسم) بىر صفت بىلەن يازىلغاندىن كىيىن بىر نەرسە نىڭ اسمى - بولۇپ قالسە ، قوشما آت دىيىلۇر . مۇندا غ قوشما آتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ يازا مۇن مۇنالى : آيبالتا ، آقساقال كىيى يازىلۇر .

يەنە بىر خىل قوشما آت بولادۇر ، ايككى - اۋچ سۆز بىلەن تۈزۈلەدۇر . فقط - سۆزلەرنىڭ ھەر بىرى اۋزىنىڭ بۇرۇنقى معناسىنى يوقا تىماغان بولۇر . مۇنداق - قوشما آتلەرنى آيرىپ يازماق كېرەك . مۇنالى : معارف دارەسى ، مركز - اجرائىيە دائىرەسى كىيى .

يۇقارىدا يازغانلەرىمىز نىڭ ھەممەسى بىرلىك (فرد) آتلەردۇر . بۇلەرنى كۆپ (جمع) قىلىپ تۇزماق توغرى كېلىگەندا ، " لەر ، قوشۇپ يازىلۇر . مۇنالى - كاغذلەر ، اۋچقۇچلەر ، بىلىم لەر ، كېلىگۈچىلەر ، يانغىنلەر كىيى .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

صفت لەر

تۈپ صفت لەر : آق ، قارا ، يەخشى ، يامان ، اۋزۇن ، قىسقا ، كىيى لەر . بۇ صفت لەردە اۋزەككە قوشۇلغان سۆز يوقلىقىدىن تۈپ صفت لەر دىيىلەدۇر .

ايككى تۈرلۈك صفت لەرغە قوشۇمچە - قوشۇپ يازىلغاندا ، ياسا ماصفت دىيىلۇر .
مثلا : بىلىملىك ، اتلىك (نامچقارغان) پۈللىك ، اپىلىك كىلىلەر .
بۇلەرغە قوشۇلغان صفت لەرنىڭ معنىسى ، بار نەرسەنى كۆرسەتكەنى دىن " بارلىق " صفت ، ، اتالادۇر .

۲- پۈلسز ، بىلىمىز ، آتسىز ، بوياغىز ، ادبىزگە اوخشاش ، اسملەرغە قوشۇلغان " سز ، ، صفتى شۇل نەرسە يوقلىغىنى بىلىندۇرغاندىن " يوقلىق صفتى ، ، اتالۇر .
۳- كېچەگى ، كېيىنكى ، بۇرۇنقى ، تاشقى ، قشقى كىلىتلەرغە قوشۇلغان " غى ، قى ، كى ، ، صفت لەر ، برزمانلەردا - باشقا برجايدە بولغانلىقىنى بىلىندۇرۇدۇر .
مثلا ، " كېچەگى سۆز ، ، دېگەن بىزدا ، سۆزنىڭ كېچەگى كۈنى بولغانىنى كۆرسەتۇر .
۴- كۈچىزلىك صفتى ، سارغىمتۇل ، آقمتۇل ، قىزغىمتۇل ، كۆكۈمتۇل ، دېگەن دە ، بوياغ نىڭ كۈچىزلىكىغە صفت دۇر .

يەنە : سارغىشى ، قىزغىشى ، كۆكشى ، آقىشى ، دىيىلگەن - كۈچىزلىك صفتى ھەم بار .
۵- ياسا ماصفت اتالغان برخىل صفت لەر بار . اۇنىڭ خصوصىتى ، موصوف غە كۈچ بېرىپ تۇرگەنى اۇچۇن " ياسا ماصفت دېپ اتالغاندۇر . مثال لەرى : آپپاق ، -
قاپ قارا ، كۆمكۆك ، قىقىزىل ، ياپپالانغاچ ، يۈمىۈملاق كىلى بولادۇر .
۶ - " نسبت صفتى ، ، آسیالىق ، فرغانەلىق ، شەرلىك ، آيلىق ، كۈنلىك كىلى اسم لەرغە " لىق ياكى لىك صفت لەرغە نسبت صفتى دېپ اتالۇر .

۷- عربچە سۆزلەرنىڭ آخىرغە (ى) حرفى قوشۇپ يازغاندا ھەم نسبت صفتى بولادۇر .
مثال لەرى : تارىخى سۆز ، ادبى رسالە ، فنى مقاله ، اقتصادى يىغىن ، دېگەنى مزىدە ، تارىخ ، ادب ، فن ، اقتصاد ، كىلى عربچە سۆزلەرگە (ى) قوشۇپ يازىش بىلەن نسبت غە صفت اپكەنلىكىنى كۆرسەتىپ قويۇلغاندۇر .

۹ - اورتاق صفتى ، دېپ يەنە بىر صفت بار . اسملەرغە " داش ، قوشۇپ يازىلغانى
نمونه سى : يولداش ، قولداش ، مۇگداش كېي بولۇر .

۱۰ - جنس صفتى ، دېپ يانا بىر صفت بار . بۇنىڭ تۈزۈلۈشى ، ايككى آت (اسم) دەن
برى ، ايككىنچىسىنى نيمە دەن بولغانىنى بىلىندۇرسە " جنس صفتى ، آتالۇر .
مثالى : كۆمۈش پىچاق ، آلتون يۈزۈك ، پولات قلم ، تېمۇر پىردە كېي

۱۱ - اسمغە " چى ، قوشۇپ يازىلسە ، اسمنىڭ قانداق ايش قىلغۇچى اېكەنىنى
كۆرسەتكەنىدىن - محمودا لكاشغرى - هنر صناعت آدملەرىغە صفت قىلىپ كۆر-
سەتېپ ، بوياغچى ، سۇاغچى ، تېمۇرچى لەرنى كۆرسەتكەن دۇر .

بۇيۇك عالم - يوسف خاص حاجب - انسا نغە ھەم صفت قىلىپ يازغانىدا :

" اوزۇنچىك اوزۇڭدىن يىراق تۇت - ساقىن ، دېگەندۇر . معنيسى :

اوزون - قسقا سۆزلەگۇچى (آدم) نى اوزۇڭدىن يىراق قىل ، احتياط بول -

دېپ ، چاقمچى لەردىن احتياط قىلماققا اۇندەيدۇر .

(تركستان تىلى داكى " چى ، ا ففكىسى (ااداتى) نىڭ دائىرە سى كېڭ بولغانلە

قىدىن قوشنى ملت لەرغە ھەم خىزمەت قىلىپ تورغانىنى هندوستان ، پاكستان -

اورتاشق خىلقلەرىدىن تاشقارى آوزۇپالېق - روس - لەرغە ھەم " چىك ، مەشكىندا

ايشلاما قىدە دۇر . ختاي لەر نىڭ شىرققا تاثيرىنى آلېپ كرما غىغە ھەم ختاي -

سۆزىنىڭ ناسيوناللاشتىرۇلمىشىغە خىزمەت قىلىپ تورغانى ھەممەزگە معلومدۇر .

۱۲ - بۇيرۇق فعلىگە " چى ، قوشۇلۇپ يازىلغان سۆزلەر ، بركىشىنىڭ - برايش

نى قىلماق استەگەنىنى بىلىندۇرا دۇر : كۆرمەكچى ، ياتماقچى ، يازماقچى

كۆتمەكچى غە وخشاغان بولۇر . بۇصفتغە " چى ، قوشماسدەن يازىلغانى بول

سەھەم آزايشلەيدۇر : سېنىگە اۇچرەمەك بولۇپ تورغان اېدېم ، كېي

۱۳- بۇيرۇق فعلىگە " ما - مە ، قوشۇپ ، ايش نىڭ ايشلەنىش تۇرىنى بياندا

ۇرگۈچى صفت لەر : يازما ، باسما ، قوشما ، تېرمە ، كىبى بولادۇر .

(يازما كىتاب ، دىيىلگەندە كىتابنىڭ قولىدە يازىلغانى ، باسما كىتاب ،

دىيىلگەندە باسلىغانى آڭلانا دۇر . بوخالىدا " صفت ، بولغانى .

بۇيرۇق حالدا بولسە ، بۇرۇن اسمنى يازماز " كىتاب يازما ، دېپ بۇيرۇق

بېرگەن بولامز .)

۱۴- برصفت نىڭ ايككىچى صفت دەن آرتۇقلىقىنى كۆرسەتمەك اۇچۇن " راق ،

" رەك ، قوشۇپ : اۇ بۇندەن يەخشى راق ، پىچاق آش پىچاق دەن (قىزىق)

كېسكىن راق ، بۇنىڭ مەزەسى چۇچمەل راق كىبى يازماز .

۱۵- برى نىڭ يەنە برىدەن مەھارت لىك قىلىپ كۆرسەتكۈچى صفت لەرغە " غان ،

كەن ، قوشۇپ : بىلەغان ، چا پاغان ، اۇراغان شىكلدا يازماز .

۱۶- آشورماق صفتى اۇچۇن " غىن ، غۇن ، گۇر - كۇر قوشۇلسە آشورماق صفتى

بولۇپ : آزغۇن - آزغىن ، آلفۇر ، اۆتكۇر ، اۆلمەگۇر كىبى يازماز .

۱۷- صفت لەرنىڭ اېتەكغە " قىنا - غىنە - گىنە - كىنە ، قوشۇلسە كىچىكلە -

شىئىرلىكەن صفت بولۇر . بركىشىنى سىلەمەك (مكافاة) اۇچۇن : كىچىك -

كىنە مېئۇ ، آزغىنە پۇل ، ايسسىق قىنە آش ، دىيىلسە ، طلب اورنىدا " كەتتە

گىنە ، آپپا قىنە اوغۇل بېرسۇن ! ، شىكلدا كىچىكلەشتىرماز .

۱۸- اسمنى كىچىكلەشتىرىشغە " چا - چە - قىنا - قىنە - گىنە - كىنە قوشۇمچە

لەرى بىلەن كىچىكلەشكەنىنى اۆتكەن درسىمىزدە اوقۇغان اېدىك .

صفت لەر درسى دەھەم ، شۇل قوشۇمچە لەرايشلەتىلگەن صفت لەرنى كۆرگەن

مز . يوقا رىداكى لەر دىن باشقا بولۇپ ، مقدار صىغەسندا - صفت بولۇپ -

كېلىگەن : ايسسىق قىنە كۆلچە ، قىسقا چەلتىماس ، آزغىنە ساۋغەچە بولۇر .

۱۹- بۇيرۇق فعلىگە " ر ، ، حرفى قوشۇلغان صفت لەر ، شۇل صفت نىڭ دائىم -
لىقىنى بىلەندۇرۇدۇر . مىثال : اۇچارقوش ، آقارسۇۋ ، كۆرەركۆز ، چا پار
آت ، كۆلەريۇز كىي تۇزۇلۇر . شىبائى نامە دا :

" شرط قىلسۇن كېتەريگە مۇندىن ، دېپ قولىلانغان بولسە ، - با بر :

" تىكلم ايلەرىدا تىل بىلەن تىشى لىي

برى عقىق برى اينجوى برى مرجان ، دېپ ايشلەتكەن .

" بارچىن بۇيىردەن كۆچەرىنى بىلدى ، شىكلندا كۆرسەتكەن دۇر .
"الپا مىش"

۲۰- بۇيرۇق فعلىگە " قان - غان - گەن - كەن ، قوشۇلغاندا ھەم صفت بولۇر .

نمونە سى : اوقۇغان يىگىت ، يازىلغان كىتاب ، تاشقان سۇۋ ، كېتكەن -

كېشى ، كېلگەن كېشى كىي بولۇر . بۇ قوشۇمچەلەر آلماش ايزلەرىگە -

قوشۇلغاندا ايش آتى بولۇر : كېتكەنم ، بارغانىك كىي .

۲۱- دائىم لىك صفتىغە " لىق - لىك ، قوشۇلسە ياراملىق صفتى بولۇر :

" كۆرەرلىك باغ (كۆرۈشكە ياريدۇرغان - باغ) ياتارلىق جاي (ياتا دۇر

غان اورۇن) بولغانىدەك ، بۇ تۇردا كىي صفت نىڭ بولۇشى شىكىللەرى -

ھەم : اۇنۇتما سلىق سۆز ، تۇشۇنما سلىق ، اوقۇما سلىق كىي لەر .

۲۲- اۆتكەن ۱۲ نچى درسىمىزدوا مىندە ، اسملەردەن ايش آتى ياساماق موضوعندا

بىت قىلغانىمىز ، ايككىنچى ياكى تۆرتىنچى تۇرلۇك ايش آت لەرى نى " -

يارارلىق صفت . قىلماق اۇچۇن : "لىق - لىك ، قوشۇمچەسىنى -

قوشكەندا ، " آلفۇلىق ، يېگۈلىك ، كۆلكۈلىك ، اوقۇرلىق كىي دوام ايت

كۆچى ايش آتى بولۇر . بۇنىڭمىثالنى استاز نوائى دىن كۆرەيلىك :

” صبر قىزار ھوشنى آلماقلىغىڭنى دۇر ؟
اى جانلەر آفتى ساڭا جانلەر دۇر آلفولىق ، ديدۇر .
بۇ بابداكى كۆپراق مىثاللەرغە باي - مرجع ، قۇتاتقۇبىلىكدۇر .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

ساناقلەر

درس = ۲۱ =

- ۱ = كىشىلەرنى ساناماق ئۈچۈن يازىلغان : ۱ - ۲ - ۳ - ۴ - ۱۰ - ۲۰ كىشىلەر - تۇپسان (ساناق) بولۇر .
- ۲ = ياساماسانلەر : بىر بىر كېتىپ - تىرتىپ بىلەن قاتار كېلىگەن سانلەرنى - ” قاتارسانلەر ” ، ديدۇرمىز .
- ۳ = كۆپراق نەرسەلەرنى ئۆلەشتۈرگەن ھالدا ” ئۆلۈش سانلەر ” ، آتايىمىز .
ايككى دانە دەن قىلم ، ئۈچ دانە دەن دىقتەر ، بېش رىيال دەن پۇل دېپ يازامىز .

=۴ " چا ماسا نلەرى ، دېگەندا ، حقيقى سانلەرنى آڭلاتماسدەن : ا و نلەپ -

كېشى ، يۈزلەپ بالەلەر كېى يازامز .

=۵ يەنە ، ايككى - اۈچ كېشى ، ا و ن - ا و ن بېش آدم ، يېگرمە - ا و تتوزاۋى ،

قراق - اېللىك كۈن دېگەندا ھەم " چا ماسان ، دېپ آتايىمز .

=۶ " سانالماغان سان ، دېگەن بولسەك ، مثالنى : برەۋكېلدى ، اۈچاۋى -

آلتاۋىنى كۆردىم (اۈچ اۋىلەن ، اۈچەلەسى با بىندەن سۆزلەمەدىك)

دېگەن شەكلدا يازىپ " سانالماغان سان ، دېپ آتايىمز . (بۇلرا سم قاتارىغە

كېرا دۇر .)

=۷ " اورتاق سانلەر ، دېگەن بىزمە ، بىردىن آرتۇق كېشىلەر بىرلەشىپ قىلغان -

ايشغە آتاق دۇر : " ايكەلەمىز كېلدىك ، اۈچەلەسى قالدى ، كېى .

اورتاقلىق سان بىردەن آرتىق سانلەردا بولۇپ ، كەم ايشلەتېلگەندىن -

" سانالماغان سانلەر ، دەك " اسملەر قاتارىدا حسابلانا دۇر .

=۸ آشېرماق سانى ، سانالماغانلەرنى آرتىغراق كۆرسەتمەك اۈچۈن : " يۈز -

لەرچە ، مىڭلەرچە كېى يازىلغان سانلەرنى " آشېرما سان ، آتايىمز .

=۹ اۈلچاۋ سانى ، يۇقارىداكى " آشېرما سان ، نىڭ مىثالى بولغان : بىر -

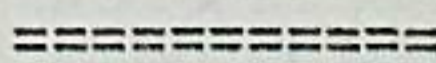
يۇتۇم سۇۋ ، بىر پارچە نان ، ايككى كىلو اۈزۈم دېگەندا ، ساناقلەردەن

كېىن كېلگەن " سۇۋ ، نان ، اۈزۈم ، لەر اۈلچاۋ (اۈلچەم) اسملەرىدۇر .

بواسمىلەر اۈلچاۋ آتلەرىغە قوشۇلۇش بىلەن " اۈلچاۋ سانى ، بولۇر .

ساناق اسملەرىگە قوشۇلغان " سۇۋ ، نان ، اۈزۈملەر ، اۈلچاۋ سانلەرى

نىڭ " ساناغى ، دۇر .

- يۇقارىدا كۆرسەتېلگەن لەرنىڭ اۈزلەرىگە ، ساناقلەرىگە كۆپلىك بېلگۈسى -

بولغان "لەر ، ايشلەتېلماس . (بېش آدملەر كېى بولماس .)

فقط " بره ۋلەر، اۇچا ۋلەر، اۆلەرنىڭ برلەر، تۇرتە ۋلەر، دېپ يازماق
ممکن دۇر. "آشرماسان، دېگەن قىسمغە: يۇزمىڭلەرچە آدم لەر دېپ يازماق توغرىدا
توغرى دۇر. "اۇلچاۋ-اۇلچەم سانى، دىيىلگەن قىسمىنىڭ اۆزىگە ياكى سانغى
غە كۆپلىكىنى كۆرسەتكۈچى " لەر، قوشولماس (بركىلەر، بېش كىلواۋزۇملەر
دېپ يازماس)

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

اوخشاش صفت لەر

درس = ۲۲ =

تركىستان سۆزىدا اسم، فعل لەرغە قوشولغان اوخشاتقۇچ ادا تىلەر، اۆز لەر
دەن بۇرۇن كېلگەن اسم لەر بىلەن بىرگە، اۆز لەرىدەن بۇرۇن كېلگەن اسم نىڭ
صفتى بولۇرلەر. بۇنداغ صفت لەرغە " اوخشاش صفتى، دېپ آتاغايىمىز.
ادات لەر: كىبى، اوخشاش، دەك، داى - دەى، يەكلىغ، سىنىگەرى، بولۇر.
" گەۋدەسى تاققا اوخشاش، يۇزى قۇياش كىبى (يارۇق). آرسلانداى قچقىرمىشى،
اوتدەى كۆزى، اوت يەكلىغ سۆزى، تاموغ سىنىگەرى عذابى، دېپ يازىلۇر.
شعر داكى تۇتقان اورنى: "ھەرگىز قولۇمدەن كېلمەدى - ايش سېنىگە مقبول بولغۇ
داى xxx بر ذرە مېنىدا يوق عمل عفويگە باعث بولغۇداى، (يوسف سايرامى).

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

صفتلانغان سۆزلەر

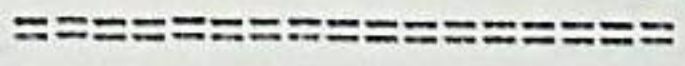
صفت دىن كىمىن كېلگەن اسم نىڭ " صفت لىك، دېپ آتالغانىنى يوقا رىدا -
اسم صفت موضوعندا وقۇغان اېدىك. صفت لىك بولغان سۆز، اۆز سىنىڭ "صفت -
لىكى، بىلەن بىرگە كېلگەن (لەر) دېگەن - كۆپلىك علامتى - " صفتلىككە،
قوشۇلۇر. مىثال: كۆك بايراقلەر، آتلىق عىسكرلەر، اوقۇتقۇچى كىشىلەر كىبى.

صفت بولغان سۆز " صفت لیک ، ، دەن آیرم کپلگەندا ، اسم ورنمغا ۆتكەن سانالور . اۆنیکغه (لەر) قوشولور . مثالی : آتلىقلەر : کپلدىلەر ، اوقتوتقۇ - چىلەرنى كۆردىم . برنچىلەر اۆتدىلەر . كىبى

فعل دەن بۇرۇن كپلگەن صفت لەر ، صفت اېمەس - حال دۇر . (آتالور)
فعل دەن بۇرۇن كپلگەن صفت نىك فعل غە حال بولماغى اۇچۇن " قانداغ ، ، دېگەك سوراقتا جواب بولماغى شرط دۇر . مثلاً : " قانداغ يازدى ؟ ، قانداغ اوقۇدى ؟ ، قانداغ چىقدى كىبى سواللەرنى كۆكۆلدەن كېچۇرگەنمىزدا ، " اۆ ، يەخشى يازدى ، اۆ ، يامان اوقۇدى ، اۆ برنچى چىقدى ، اۆ اۆلگۇدەك - قىنالدى ، اۆ شاشىلىپ سۆزلەدى ، اۆ فرغانەلىق كۆرۈندى . كىبى يازىلور .
XXXXXXXXXXXXXXXX

آچار چاپار تۇگمە قىما

اصلى دا صفت بولۇپ ايشلەپ اسم بولۇپ قالغان سۆزلەر " آتلاشقان - صفت ، ، دېپ آتالغاي . مثلاً ، صفتلەر غە " لىق ، لىك ، قوشۇلغاچ اسم غە آيلانا دور . " قىزىللىق ، آقلىق ، بىلىمىزلىق ، (لىك) اوقتوتقۇچىلىك ، قاچاقلىق ، بۇرۇنغىلىق ، برنچى لىك ، برلىك كىبى لەرنى آتلاشدۇرۇلغان صفت ، ، دېپ آتالور .

فعل لەر
درس = ۲۳ =

يازدىم	اوقۇدىم	كپلدىم
يازىسەك	اوقۇسەك	كپلسەك
يازمەدى	اوقۇمەدى	كپلمەدى

يوقارمداكى سۆزلەرنىڭ ھەر بىرى بىر فعل دۇر . بۇ فعللەر بىر ئىشقا باغلىق
 لىقىنى ، ئىشلەشكۈچى سىنى ، زىمىنى بىلىمىدۇرۇپ تۇرا دۇر .
 ھەر بىر فعل ، ئۆز مەناسىداكى ئۈچ بۇتاق نىڭ ئۆزگەرمەيغەن قاراپ شەكلىنى
 ئۆزگەرتەرە دۇر . : . فعل نىڭ مەناسى دا بولغان - ئىش - سۆزلەشكۈچى تامانى
 دەن ئىشلەنگەن بولسە " بىز يازدىك ، دېيىپ يازا دۇر . ئېشىتىشكۈچى كۆپلىك -
 حالدا بولسە " سىز يازدىڭىز ، دېيىلور . باشقا لەر كۆپلىكدا بولسە لەر " ئۆز-
 لەر يازدىلەر ، بولور . بۇ فعل نىڭ ئۆزگەرىشى ئالتى خىل بولور :

<u>كۆپلىك</u>	<u>بىرلىك (فرد)</u>
۴- يازدىلەر	۱- يازدى
۵- يازدىق - يازدىك	۲- يازدىم
۶- يازدىڭىز .	۳- يازدىڭ

شەكىلدە ئالتى خىل ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرەمىز .

ھەر بىر فعل نىڭ مەناسىدا ، بولغۇچى ياكى بولماغۇچى سىنى
 لەر بولماغى ئىشقا دۇر . ئۆز حالدا فعل ھەم ئۆزىگە قاراپ ئىككى تۈرلى
 بولور :

<u>بولماغۇچىلەر</u>	<u>بولغۇچىلەر</u>
۱- كېلىدى ، كېلىدىلەر	۱- كېلىدى ، كېلىدىلەر
۲- كېلىدى ، كېلىدىڭ	۲- كېلىدىم ، كېلىدىڭ
۳- كېلىدىڭ ، كېلىدىڭىز .	۳- كېلىدىم ، كېلىدىڭىز

فعل نىڭ مەناسىدا بولغان - زمان - " اۆتكەن ۋە ھازىرقى ، سۆڭىغى زمانلەر بولۇپ اۇچ تۇرلى بولۇر . بۇخالددا فعللەرنى اۇچ اۋيۇمغە - آيرىب درس قىلمىز . اۆلەرنى : اۆتكەن زمان ، ھازىرقى زمان ، كېلگۈسى زمان فعللەرى دېپىپ آتايىمىز . ياكى (اۆتكەن ، ھازىرقى ، سۆڭىغى دېپىپ قىسقار تامىز) بۆلەردىن باشقا " زمانىمىز فعللەر ، قوشما فعللەردىگەن ايككى اۋيۇم فعللەرنى قوشساق ھەممەسى بېشىخىل بولۇر .

بىرىنچى اۋيۇم (سۆڭىغى زمان فعللەرى)

=====

دېپىپ بۇ اۋيۇمغە ، بۇيرۇق ، كېلگۈسى ، شىرط ، اۆتۈنچ ، قوزغاتىش فعللەرى آتالۇر .
بۇيرۇقلەر
=====

برايش نىڭ بولماغىنى ياكى بولماسلىقىنى استەپ سۆزلەنگەن سۆز " بۇيرۇق ، دۇر . بۇيرۇق دېگەنمىز ، بىر فعل بولۇپ ايشلەگۈچىنىڭ اۆزگە رىشىغە قاراپ آيرىغۇدەك بولساق آلتى خىل بولۇر .
تۇپ شىكل نىڭ بولۇشلىقىنى مەثال : " ياز ، كېل ، اوقۇ ، كېت ، بولۇپ آغز دىن چىققا دۇر . بۇنىڭغە " ما - مە ، قوشۇلسە ، بولۇشىمىز ، شىكلى ياسالغان بولۇر . مەثال : " يازما ، كېلمە ، اوقۇما ، كېتمە ، شىكلندە بولۇر .
بولۇشلىق - بولماسلىق فعللەرنىڭ بۇيرۇقلەرى تۇپ شىكلندەن ياسالغان .
تۇپ بۇيرۇق شىكلغە : " سىم ، اى ، ەى ، كۆز ، سىمىلەر ، لىمق ، ەيلىك ، قوشۇمچەلەرنى قوشۇپ ، استەنلىگەن شىكللەر ياسالۇر . مەثال :

بولۇش بۇيرۇغى : يازە ، يازسەن ، يازاي ، يازمىز ، يازسىنلەر ، يازىلىق ،
كېل ، كېلسەن ، كېلەي ، كېلەڭزە ، كېلسەڭلەر ، كېلسىنلەر ،
كېلەيلىك .

بولماسلىق بۇيرۇغى : يازما ، يازماسەن ، يازمەي ، يازماڭزە ، يازماسىنلەر ،
يازمايلىق ، كېلمە ، كېلمەسەن ، كېلمەي ، كېلمەڭزە ،
كېلمەسىنلەر ، كېلمەيلىك .

بۇيرۇقنىڭ معناسىدا بولغان طلبغە كۈچ بېرىمەك ئۈچۈن بۇيرۇقنىڭ تۈپ شەكلى
غە : " غدىل ، گىل ، قوشۇلۇر . مثاللەر : يازغىل ، اوقۇغىل ، بارغىل ، كۆر
مەگىل ، كېلمەگىل ، كېتمەگىل ، كېي بولۇر .

يەنە ، شۇل تىلەك ئۈچۈن " يازاي - يازماي ، شەكىللەرىغە (ن) قوشۇپ :
" يازايىم ، كېلەيىم ، كېلمەيىم ، اوقۇمايىم ، كۆرەيىم ، شەكلى ياسالۇر .
شەردەن بىر مثال اوقۇيىم : " چىقىرەدەر كۈن آلدەمغە يوزنوع غم ،
كرم " ايلەگىل ، صبر طاقت ماگا .

(كامل خوارزمى)

ايككىنچى مثال : گېزلەرا پردەم عشقنى ايلدەت و لېكىن نەيلەيىم ،
حالىتم مجنون كېي عالم غە يايىلدى بۇ كۈن .
(شىبانى)

بۇيرۇقنىڭ ، سۆزلەگۈچى كۆپلىكىنى كۆرسەتكەن " يازايلىق ، كېلەيلىك ،
شەكىللەرى ھەم بار . بۇبايدا - بابا شاعر - لىرىمىزنىڭ شۇل اورۇنغە ايشلەتكەن
لەرى - شەكىللەر غە ھەم كۆز سالما باۋتەمىز . رابغوزى " يازالىك ، كېلەلىك ،
دېگەندە ، شىبانى نامەدا " يازالى ، كېلەلى ، شەكىلدا ايشلەتمەگە نىيىتى كۆرا
مىز . " دالالى ملك لەرمىنى قولغا ،

سالالى اول ايككى خاننى يولغا ، دېگەنى ھەم بىزلەرغە ورنە كدۇر .

یەنە ۱۹۲۸ - یىملى چىققان " بىلىم اوچاغى ، جورنالنىڭ ۲-۳ سانلاردا -
 غازى عالم وغللى يازغان " آليامش ، داستانداھەم بىشى مزغە عائد :
 توقساندىمىز آلتى آي سۆڭ كېلەيىك ،
 بىز ، بولماسا ساڭا فرىمت بېرەيىك . دېگەن نەمۇنە بار .
 براق ، نوائى غە صادق بولغان شاگرد لەرى - شاعرلەر - " يازايلىق ،
 " كېلەيلىك ، شىكلىنى ايشلەتىپ تۇرگەنلەر .

" نوبھار آچىلدى گۈللەر ، سىزە بولدى باغلەر ،
 صحبت ايلەيلۇك ، كۈلەيلۇك جۆرەلەر ، ورتاغلەر ،
 (مقيمى)

xxxxxxxxxxxxx

كېلگۈسى فعللەر

درس = ۲۵ =

تركىستانچەدا " كېلگۈسى فعللەر ، ايككى تۈرلۈك بولۇر .
 بۇيرۇققا (ر) حرفى قوشۇلغان بولسا بۇ فعل نىڭ بىرىنچى شىكلى كۆرۈنۈش دۇر .
 " " (س) " " " " " بولۇشىنىڭكى ياسا لائۇر .
 سۆز ، يېتىتى تۈرلۈك بولۇر . (۱) اسم (۲) صفت (۳) فعل ۱
 (۴) آلامش (۵) كۆمەكچى (۶) بولۇشلىك (۷) بولماسلىق . دۇر .
 بىز - اېمىدى بعضى اورنەكلەرنى كۆزدىن كېچۈرەيلىك :

۱ فعل = نى تركستانچەسى " قىلىق ، صفت نىڭ " يورۇق ، دىمىلسە يوسىف
 حاجب نىڭ قوللانغانىغە اۆيغۈن بولۇرا پىدى دېپ اويلەيمەن .

كېلەمە	كېل	يازما	ياز	بۇيرۇق :
<u>كېلەمە</u>	<u>كېل</u>	<u>يازماس</u>	<u>يازار</u>	۱ -
كېلەمەسى سەن	كېلۈرمەن	يازماسمەن	يازارسەن	۲ -
كېلەمسەن	كېلۈرسەن	يازماسسەن	يازارمەن	۳ -
كېلەمسىلەر	كېلۈرلەر	يازماسلەر	يازارلەر	۴ -
كېلەمسىز	كېلۈرمىز	يازماسىز	يازارمىز	۵ -
كېلەمسىسىز	كېلۈرسىز	يازماسىسىز	يازارسىز	۶ -

بۇيرۇققا " غۇسى ، گۆسى ، قوشۇلسە بۇ فعل نىڭ بىرىنچى شەكلى ياسالغۇر .

بۇنىڭغا فاعل بېلگۈلەر دەن بىرىنچى تۈرلۈكلەرى قوشۇلغاچ قالغان بېش شەكلى

ھەم ياسالغان بولور . فقط ، (س) حرفى ۱ = ۴ شەكللەردەن باشقا سندا بولماس .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

يوغان سوزدەت ا ورنەكلەر

يازما	ياز	بۇيرۇق :
يازما غوسىدۇر	ياز غوسىدۇر	۱ -
يازما غۇمدۇر	ياز غۇمدۇر	۲ -
يازما غۇگدۇر	ياز غۇگدۇر	۳ -
يازما غوسىلەر	ياز غوسىلەر	۴ -
يازما غۇمىز (دۇر)	ياز غۇمىز (دۇر)	۵ -
يازما غۇگىز (دۇر)	ياز غۇگىز (دۇر)	۶ -

=====

يىڭچىكە سۆزا ورنەكلەرى

<u>بۇيرۇق :</u>	<u>كېل</u>	<u>كېلمە</u>
۱-	كېلگۈنسىدۇر	كېلمەگۈنسىدۇر
۲-	كېلگۈمدۇر	كېلمەگۈمدۇر
۳-	كېلگۈڭدۇر	كېلمەگۈڭدۇر
۴-	كېلگۈسىلەر	كېلمەگۈسىلەر
۵-	كېلگۈمىز (دۇر)	كېلمەگۈمىز (دۇر)
۶-	كېلگۈڭىز (دۇر)	كېلمەگۈڭىز (دۇر)

بۇ اورنەكلەر مەزمىگە ئۇيغۇن - باي ۲ كۆرسەتكۈچىگە نىسبەتەن ئىشلىتىش ئارقىلىق فائىدە
 لانماق امكانى قوللىنىشقا دۇر . خوارزمىي شاعر - كامىل - ھەم ئۆزىنىڭ :
 " چۈمدۈم ئايلىدىڭ كامىلى - قىلغۇڭدۇر - يەنە پىدا ، ، مصرىداكى " كېل ، ،
 بۇيرۇق ئۆزەكىنىڭ " قىل ، ، بايىدىن ياسالغان ئىشلەگۈچى نىڭ اسمى بولۇر .

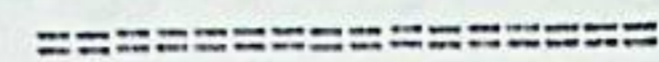
=====
 " گرقويمەسەڭ بۇ عالم را نېك ناملىغ ،
 آلتونفە سود تا پىماغۇڭ آتمىڭنى قاق تۇرۇپ ، ،

" تۇتۇڭلەر بىر - بىرە ئۇنىڭ صحبتىنى مەنتىم احباب ،
 كى بارچا بولغۇمىز نوبت بىلە بىر بىرەم احباب ، ،
 (كامىل خوارزمى)

دېدىمكىم سېچ كېبى اۆلغۇمدۇر = نەرنىڭ شەھىدىنى قولغۇمدۇر ، ،
 (شىبانى نامە)

" خورشىد يۇزۇڭ بىرلە بۈكۈن ابى مەتابان ،
 دعوا ، گراپتەر " بولغۇسى كۈن ، ، سۆڭرە پىشمان ، ، (بابىر)

شعری مثاللەرغە دقت قىلمىغۇدەك بولۇنسىمۇ: "تا پىماغۇڭ،،" بولغۇنمۇ،،" اول غۇمىدۇر،،" قولغۇمىدۇر،،" بولغۇنمۇ،،" كىمى ياساما فعللەرداكى اۆزەكلەر، باشقا فعللەردەن آلمىغان حالدا ايشلەگۇچى لەرنىڭ شىكلى اۆزگەرگەنى كۆرۇلۇر.

اۆتۇنچ فعل لەرى

بۇ فعل نىڭ ياسالمىشى، بۇيرۇقتا: "غاي - گەي،،" قوشۇلۇپ بىرىنچى شىكلى ياسالغان. بىرىنچى شىكلىغە ايشلەگۇچى بېلگىلەرنىڭ ايككىنچى تۇرى - قوشۇلۇش بىلەن يەنە بېش شىكلى تۇزۇلۇر:

بۇيرۇقلەر: ياز يازما كېل كېلمە

- ۱- يازغاي يازماغاي كېلگەي كېلمەگەي
- ۲- يازغاي مەن يازماغاي مەن كېلگەيمەن كېلمەگەيمەن
- ۳- يازغاي سەن يازماغاي سەن كېلگەيسەن كېلمەگەيسەن
- ۴- يازغاي لەر يازماغاي لەر كېلگەيلەر كېلمەگەيلەر
- ۵- يازغاي مۇز يازماغاي مۇز كېلگەيمۇز كېلمەگەيمۇز
- ۶- يازغاي سۇز يازماغاي سۇز كېلگەيسۇز كېلمەگەيسۇز

را بىغۇزى ايشلەتكەن ۋە بۇكۇن غەچە دوام اپتىمىز كېلماقدا بولغان بۇ فعل لەر تۇرلى مەنالەر اۇچۇن ايشلەتەلەدۇر. بۇنىڭغە خاس مەنا بىلمىدۇرمەك قىيىنلىقى معلوم دۇر. شۇل با بىغە قاراشلىق بولغان، با بىرنىڭ شىعردا "قىل غاي سەت،،" دېگەن سۆزلەرى "قىلەرسەن،،" مەناسىنى بېرماقدا دۇر. "غىرغە نېچچە وفا قىلغاي سەن = جانمە نېچچە جفا قىلغاي سەن،،" بى خطا اېلگە آتەب غىمىزە، وقىمىن = مېنىگە يېتەكەندا خطا قىلغاي سەن،،"

شيبانى نامەداكى (اون مىڭ اپتۇلىك كىشى چىقىدى "بولغاي" دەپ بىلگەندەكى -
"بولغاي" سۆزىنى "دېسە بولغۇر مەناسىدا ايشلەتكەن .

قىسقاچە خالا سە چىقارغانىمىزدا ، كىمىنكى وقت فعللەر توپلامىنىڭ ھەر بىرى
گە اورۇن باسارلىق قىلغۇچى بىر فعل دۇر . دېگەننىمىزدا : نوائى ، محمد صالح ،
با بىر ۋە سۆڭىنى شاعرلەردەن مقيمى ، كامىل خوارزمى ، دەك شاعرلەرنىڭ ايشلە
تكەن اورۇنلەرىغە قاراغاندا "اۋتۇنچ فعلى" ، دېپىپ آتامىز توغرى بولغاي .
شعرى مثاللەر : " لېك حضرتغە بۇ اېردى مقصود -

كىم آنىڭ خاطر بولغاي خوشنود .

استەگەى يار يقىنىدا قونۇش ،

ايلەگەى كېچە يىراقدىن كۆرۈنۈش .

يارنىڭ منزلدىن اسى سالغاي ،

يارنىڭ كۆيىگە غوغا سالغاي ،

(شيبانى نامە)

بۇ مەھوش لەرغە كۆڭلۈڭ بېرماغىل كىم اسراى آلمەسلەر ،
كۆڭۈلنى اسراغىل "بولغاي" كى بىردىلدار تاپقايسەن ،

تەڭرى آنى ھەر بىندىن آزاد اېتكەى ،

ھەر غم دىن آنى خاطرىنى شاد اېتكەى ، (نوائى)
xxxxxxxxxxxx

شرط فعلى

درس = ۲۷ =
XXXXXXXXXXXXXXXXXX

” ايشلەسەڭ تيشلەرسەن ،، ” ايزلەسەڭ تاپارسەن ،، ” قارىياغماسا -
توى بولۇر ،، دېگەن خلىق سۆزلەرىنىڭ ” تيشلەمەك (يېمەك) ايشلەشكە .
تاپماقنىڭ ” ايزلەشكە ،، ” توى نىڭ ” قارىياغماسلىققا ،، باغلانغانلىقى -
معلوم بولادۇر . دېمەك : بىرمەنىداكى ايشكە يەنە برايشنىڭ باغلانغانلىقىنى
بىلىندۈرگەن فعللەر ” شرط فعل ،، دۇر .

شرط فعللەر : بۇيرۇققا ” سا - سە ،، قوشۇلماق بىلەن بىرىنچى شىكلى ياسالادۇر .
اۋنىڭغە ايشلەگۈچى بېلگىلەرنى قوشۇش بىلەن قالغان شىكلەرى ياسالغان .

مثالى :
ياز

<u>يازما</u>	<u>كېل</u>	<u>كېلمە</u>
۱- يازسا	كېلسە	كېلمەسە
۲- يازسام	كېلسەم	كېلمەسەم
۳- يازساڭ	كېلسەڭ	كېلمەسەڭ
۴- يازسالەر	كېلسەلەر	كېلمەسەلەر
۵- يازساق	كېلسەك	كېلمەسەك
۶- يازساڭز	كېلسەڭز	كېلمەسەڭز

۵نچى شىكلداكى ” يازساق ، يازماساق ،، دېگەننى بعضىلەر ” يازسامز ،،

” يازماسا مز، كېلسە مز، كېلمەسە مز، شەكلدا ايشلەتسەلەرھەم آزايشلەگەي .
 اما تارىخى ايشلەگەن اورنىغە احتراماً كىمىنراق علاھىدا بحث قىلىنور .
 ۶نچى شەكلداكى ” يازسا كۆز، يازماسا كۆز، دېگەننىڭ اورنىگە ” يازسا كۆلەر -
 يازماسا كۆلەر دېپەمەم ايشلەتۈرلەر .

شرط فعل ، باشقا برايشنى اۆزىگە باغلاماسدىن ، يالغوز - اۆزى ايشلە -
 گەندا ” اميد - ارمان ، معناسىنى بېرەدۇر .:

” كۆڭلى تىلەگەن مرادغە يېتسە كېشى ! ،
 يا بارچا مرادلەرنى ترك اېتسە كېشى ! ،
 بۆايككى مىسراۋلەمسا عالم دا ،
 باشىنى آلب برسارمغە كېتسە كېشى ” (بابر)

XXXXXXXXXXXXXX

قوزغا تمش فعلى

شرط فعللەرغە ” چى ، قوشۇلسا ” قوزغا تمش فعلى بولور ،

- ۱ - يازسا چى • يازماسا چى •
- ۲ - يازسا مچى • يازماسا مچى •
- ۳ - يازسا كچى • يازماسا كچى •
- ۴ - يازسەلەرچى • يازمەسەلەرچى •
- ۵ - يازسەكچى • يازمەسەكچى •

XXXXXXXXXXXXXX

ايككىنچى اۆيۈم • حاضرغى فعللەر •

=====

ترکستانچە دا حاضرغى فعللەرنىڭ اۈچ شىكلى بار :

سۆزنىڭ تۈگەشىدا چوزۇق (مد) بولغان بۇيرۇققا " دۇر ، قوشۇپ يازىلۇر .

تۈگەشىدا چوزۇق حرف بولماغان حالدا ھەم " دۇر ، قوشۇلۇپ فعل نىڭ شىكلى ياسا لۇر . بۇنىڭغە ، ايشلەگۈچى بېلىگىلەر (ا د ا ت) نىڭ تۇرلەرى (نوع لىرى) قو - شۇلۇپ - بۇفعل نىڭ) بېش شىكلى تۈزۈلۇر . براق ، بۇ فعل نىڭ ۱ = ۴ = شىكل - لەردا " دۇر ، قوشۇمچە سى توشۇپ قالادۇر .

تۈگەشى چوزۇق سىز بۇيرۇق دەن :

<u>يازما</u>	<u>ياز</u>
يازمايدۇر .	۱ - يازادۇر (۱)
يازمايمەن .	۲ - يازامەن .
يازمايسەن .	۳ - يازاسەن .
يازمايدۇرلەر .	۴ - يازادۇرلەر .
يازمايمىز .	۵ - يازامىز .
يازمايسىز .	۶ - يازايسىز .

(۱) مېن ، ايلگەرى بىلىندۇرغانغە ويغۇن لەشتىرىپ " در - دىر ، دا تىلەرى نى (دۇر) شىكلندا يازدىم چۈنكى : بىز لەر عرب حرفلەرنى قبول قىلغان مىزدەن كىمىن تركستان ادبىيات چىملەر قۇرۇلتايى ، عربچە داكى حرىكاتلەر - اورنىغە - و - ا - ى - ايشلەتمەكنى قىرار قىلغان اېدىلەر (م . بوغرا - تركستان تارىخى) عرب املا سندا " ترغۇن ، ترسۇن ، يازغان نىڭ اورنىغە " تۇرغۇن ، تۇرسۇن ، يازماق قاعدە سىنى اېجاد قىلغانلەر .

شۇنىڭ بىلەن تركستان ادبىياتى ، سۆزاۋزەكلەرسىنى ئايرىپ (اعراب) كۆرسەت
كەنلەردا " دۇر ، نىڭ اسمىنى : " خىبرنىڭ اداتى ، دېپ نام بېرگەنلەر .
بۇ حالدا اساسى قاعدەمىزنى رعايە قىلماق بىلەن تارىخى ادبىيا تىمىزغا ۋىغۇن
لاشماغمىزغا تشبث قىلدم . (بعضى لەرنىڭ يازغانىدەك " دُر - دِر - دىر - دۈر ")
شكىللەرسىنى قوللانما دىم .
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

تۈگەنچى چوزۇق بۇيرۇق دەن نمونەلەر :

<u>اوقۇ</u>	<u>اوقۇما</u>
۱ - اوقۇيدۇر .	اوقۇمايدۇر .
۲ - اوقۇيمەن .	اوقۇمايمەن .
۳ - اوقۇيسەن .	اوقۇمايسەن .
۴ - اوقۇيدۇرلەر .	اوقۇمايدۇرلەر .
۵ - اوقۇيىمىز .	اوقۇمايىمىز .
۶ - اوقۇيسىز .	اوقۇمايسىز .

" فغان - كى يار ، وفا اھلىگە ستم قىلا دۇر ، " (نوائى)

يەڭى بەرگلەرنى كۆرگەننىمدا - كۆزۈم -
يەنە امىندىغە آشيان قۇرا دۇر ،

(چولپان)

" چون اطاعاتى اولوالامر وجوبىن بىلا دۇر ، " (كامل خوارزمى)

" عزيزبېك آسانلىق بىلەن جان بېرا دۇرغان كۆرۈنمايدۇر ،

(جولىقۇن باى)

” كېچە كوندۇز قىلا دۇرلەر سىنھاغە خىزمەت ” (كامىل خوارزمى)

بۇ فىعل نىڭ (۱-۴) شىكللەردا ” دۇر ” قوشۇمچەسىنىڭ تۈزۈلۈشى ، كۆچە (خلىق) تىلىدا : ” ى ” ، حرفىغە آيلانىپ : ” يازادى ، يازمايدى ، يازادىلەر ، يازمايدىلەر ، بولۇپ ” ادبىيات قىبول قىلماغا ندۇر .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

حاضرغى فىعللەرنىڭ ۲- نچى شىكلى .

بۇيرۇققا ” ما قدا دۇر ” قوشۇش بىلەن حاضرغى فىعل نىڭ ايككىنچى شىكلى تۈزۈلۈر .
۳- ۴ شىكلدا بۇيرۇققە ” تۇرۇب ” قوشۇلۇر .

كېلمە (كېمە - كەممە) (۱)

ياز

• كېلما قدا .	۱ - يازما قدا .
• كېلما قدامەن .	۲ - يازما قدامەن .
• كېلماي تۇرۇبسەن .	۳ - يازىپ تۇرۇبسەن .
• كېلماي تۇرۇبدۇرلەر .	۴ - يازىپ تۇرۇبدۇرلەر .
• كېلمەي تۇرۇبىمىز .	۵ - يازىپ تۇرۇبىمىز .
• كېلماي تۇرۇبسىز .	۶ - يازىپ تۇرۇبسىز .

(۱) اوزبېك كۆچەسۆزىدا ” كېلمە ” نى - كېمە - دېسەلەر ، اۇيغۇر كۆچە سۆزىدا - كەممە - دېرلەر . اگەر ، كۆچەسۆزىنى اعتبار قىلە دۇرغان بولساق ، بۇيرۇق اساسى بولغان ” كېلمە ” اورنىغە باشقا اۆزەك تاپماققا مجبور دۇرمىز . بۇحقدا اۇزۇن مناقشە قىلماق اورنىغە ، كۆچە سۆزىنى اساس قىل غوچىلەر - اۆزتىللەرىگە - اۆزەك تاپقۇنچە بىز ، اۆزىولىمىزدەن قالماي مىز . آتا - بابالەر مىزقالدۇرغان ادبى مىراثىمىزنى يوقا تىمايمىز .

A = ۲۷ =

اۋچۇنچى اۋيۇم - اۆتكەن فعل (ماضى)

XXX

= ۲۸ = درس

=====

اۆتكەن فعللەر اۋيۇمىدا اۋچ خىل فعل بار. (كۆرۈلگەن، اېشىتىلگەن،
 حكاية فعللەرى) كۆرۈلگەن فعل لەر.

بۇ فعل، بىرايش نىڭ اۆتكەن زماندا بولغان ياكى بولماغاننى -
 بىلىندۇرغاندا - بۇيرۇققا "دى" قوشۇلماق بىلەن فعل نىڭ بىرىنچى شىكلى
 تۈزۈلگەن بولۇر. بۇنىڭغا ايشلەش نىڭ تۈرلەرى (نوع لەرى) قوشۇلۇپ -

يەنە بېش شىكل ھەم ياسالغان. نىمۇنە لەرى:

=====

ياز	يازما	كېل	كېلمە
۱- يازدى	يازما دى	كېلدى	كېلمە دى
۲- يازدىم	يازما دىم	كېلدىم	كېلمە دىم
۳- يازدىڭ	يازما دىڭ	كېلدىڭ	كېلمە دىڭ
۴- يازدىلەر	يازما دىلەر	كېلدىلەر	كېلمە دىلەر
۵- يازدىق	يازما دىق	كېلدىك	كېلمە دىك
۶- يازدىڭىز	يازما دىڭىز	كېلدىڭىز	كېلمە دىڭىز

بۇ فعل نىڭ ۱۶نچى شىكلىغە "يازما دىڭلەر، يازما دىڭلەر، كېلدىڭلەر، كېلمە
 دىڭلەر، دېپ ھەم ايشلەتملور.

يەنە ۵نچى شەكىلداكى " يازدىق ، اورنىغە " يازدۇمۇ ، يازما دىمۇ ، دېپى *
 يازىلغان نىسخە لەرنى ھەم اۇچرەتەمۇ . اېسكى تۇرك قاعدە لەرىنىدا - ديوان
 اللغات الترك - " كېچىتمەمۇ ، يازغا زېولسا ، گۈلتېكىمىن غە آتالغان - اور -
 خۇن - آثار لەرىنىدا : " سۆزلە دىمۇ ، جۈنە دىمۇ ، يۈكۈندىرتىمۇ ، قوندىرتىمۇ ،
 كېيى فعللەرنى تاش غە اويوب يازىلغانىنى كۆرەمۇ .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

اېشىتمىلگەن فعل
 =====

بۇ فعل ، برايش نىڭ ايلگەردە بولۇپ - بولما غا نىدىن خىر بېرە دۇر .
 بۇ فعل نىڭ ايككى شەكلى (تۇرى) بولۇر .
 بىرىنچىسى : بۇيرۇققە " غان ، قان ، گەن ، كەن ، بېلگى لەرىنى آلمان -
 بولسا ، بولما غان فعللەرنىڭ بېلگىسى بولغان حرفلەرنى قوشماق بىلەن -
 يەنە بېش شەكلى ھەم ياسالغانى .

	<u>ياز</u>	<u>يازما</u>	<u>كېل</u>	<u>كېلمە</u>
۱-	يازغان	يازماغان	كېلگەن	كېلمەگەن .
۲-	يازغانمەن	يازماغانمەن	كېلگەنمەن	كېلمەگەنمەن .
۳-	يازغانىسەن	يازماغانىسەن	كېلگەنىسەن	كېلمەگەنىسەن .
۴-	يازغانلەر	يازماغانلەر	كېلگەنلەر	كېلمەگەنلەر .
۵-	يازغانىمىز	يازماغانىمىز	كېلگەنىمىز	كېلمەگەنىمىز .
۶-	يازغانىسىز	يازماغانىسىز	كېلگەنىسىز	كېلمەگەنىسىز .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

حكاية فعلى
 =====

بۇ فعل ، بىرايش نىڭ ياقىمىدە غىمىنە بولغان سېولما غا نىمىدەن خېرى بېرە دۇر .
بۇيرۇققە " ب دۇر ، قوشۇب يازىلسە بىرنىچى شىكلى ياسالغاي . اۇنىڭ ايشلە
گۈچى (فاعل) بېلگىلەرى قوشۇلۇش بىلەن يەنە بېش شىكلى ياسالغاي .

يازما

ياز

يازما بدۇر .	يازىدۇر	-۱
يازما بىمەن .	يازىمەن	-۲
يازما بىسەن .	يازىسەن	-۳
يازما بدۇرلەر .	يازىدۇرلەر	-۴
يازما بىمىز .	يازىمىز	-۵
يازما بىسىز .	يازىسىز	-۶

XX

زمان سىز فعللەر
د ر س = ۲۹ =
=====

بوفعللەرنىڭ اۆزىدەن " زمان ، آڭلانمايدۇر . بۇنداغ فعللەر اۆزلەرى
دەن كىمىن كېلگەن بىر فعل غە باغلانىپ ايشلەيدۇر . وه كىمىن كېلگەن فعل -
نىك زماندە باغلانىپ قالادۇر . ايشلەگۈچى فعل (فاعل) لەرى ھەم اۆز -
لەرىگە اېمەس ، كىمىن كېلگەن فعل غە قوشۇلۇر . بۇلەراۇچ خىل بولۇر :
بىرنىچى حالدا ، اوزىدەن كىمىن كېلگەن فعل نىڭ سىببىنى بىلىمىدۇرا دۇر .
بۇيرۇققا " غالى ، قالى ، كەلى ، كەلى ، قوشوب ياسالادۇر . " بۇ بالە -
اوقوغالى كېلگەن ، مېن سېنى كۆرگەلى كېلدىم ، اۇ كىتابنى اوقوغالى
آلا دۇر ، بۇنىڭ : اېشتكەلى ، اتقالى ، آچقالى كىمىن نوع لەرى بولۇر :

را بنوزى يازغان "قصص الانبياء" ، دەن باشلاپ بۈكۈنكى شاعىرلەر مزغەچە -
ھەممە سىنىڭ ئىشلەرسىدا بۇ شەكىل غە كۆپ اۇچراماق مەمكىن دۇر .

" احوال كۆڭۈل آلفالى بىر محرم تاپماي ،
ظلمىڭنى قىرىنداش غمىڭنى پىدر ايتدىم ،"
"اۋلۇسقا قىلغالى اسرار حكمتىڭنى عيان ، (مشرىب)
ضلالت اهلى ارا بولدى انبىا پيدا ،"
(امير)

" يولۇڭغە آچۇق - چىشم حيران كىبى ،
ساڭا بولغالى مېر انور فدا ،"
(كامل خوارزمى)

" فرقت آتىدىن يىقىلدىم ياركېلدى سورغالى ،
اپى شىبانى ، ياردردىڭغە دواقىلدى يەنە ،"
(شىبانى)

ايككىنچىسى : " وقت فعلى ، دۇر . بۇ فعل ، اۆز دەن كىمىن كېلگەن فعل
نىڭ زمانى بىلەن اۆزى تۇرگەن زمان آراسىدا ھىچ بىرايش اۆتمەگەنىنى -
بىلىنىدۇرا دۇر . ھەمدە ، كىمىنكى فعلنى اۆزىنىڭ بىر نىتىجەسى دەك كۆرسەتە
دۇر . بۇنى ياساماق اۇچون بۇيرۇقە : " غاچ ، قاچ ، گەچ - كەچ ، قو -
شۇلە دۇر . " يازغاچ ، آتقاچ ، كېلگەچ ، اېشىتكەچ ، سىزچا قرغاچ كېلدىم ،
سېنى كۆرمەگەچ قايتدىم ، اېشىكنى آچقاچ (اېچكەرگە) كىردىم ، اوغرىنى
تاپقاچ جزالەرمە ، كىبى .

اۋچۇنچىسى : " حال فعلى ، دۇر . بۇ فعلنى ياساماق اۇچون ، بولادۇرغان -
فعل غە " ب ، ح ، بولماغانىغە " ى ، ح ، حرفى قوشۇلادۇر . مثالا :
" بارىب كېلدىم ، اوقۇب چىرقاى ، كۆرىب قايتقانمەن ، سۆزلەمەي تۇر ! "

تېگمەي تۇرغۇمدۇر، آچىلمەي سولدى، دېگەنلەرداكى "بارىب، اوقۇب، كۆرىب، سۆزلەمەي، تېگمەي، آچىلمەي، فعللەرى كېى .

بۇ فعل نىڭ - بولماغان شىكللەرى اورنىدا باشقا بىر شىكل ھەم بار: سۆزلەمەس دەن اورنىگە "سۆزلەمەي"، تىنمەس دەن اورنىگە "تىنمەي"، آچىلمەس دەن اورنىگە "آچىلمەي"، شىكلدا بولۇر .

بېشىنچىسى : قوشما فعللەردۇر: "يازدىم، باشلىدىم"، كېى ايىككى فعل بىر بىرىگە قوشۇلۇپ ايىككى سىمنىك مەناسىدەن - آراش "بىرمەنە"، بېرىگەن بىر-فعل بولادۇر . "يازا باشلىدىم، كېلە باشلىدىم" كېى . بىز بۇنىڭغە "قوشما فعل"، دېيىپ آتايىمىز . قوشما فعلدا : مەنى نىڭ آغىرلىقى بىرىنچى فعلدا كۆرۈنۈش بىلەن ايىككىنچى فعل نىڭ مەنىسى اۇنىڭغە "قىد = باغلانىپ"، قالدۇر .

قوشما فعل ياساماق اۇچۇن بىرىنچى فعل نىڭ تۇگەشنىدا چوزغى (مدا) بولسا، "ى"، چوزۇقسىز بولسا "ا" - ە، قوشۇلۇر . ايىككىنچى فعل اۇزخالىندا قالدۇر . مثلاً : "يازا باشلىدى، اوقۇي بېرىدىم، يىقىلمە قال، اۆلەي يازدىم"، كېى . قوشما فعل نىڭ زمان بىلەن، بولادۇرغان - بولمايدۇرغان اۆزگەرش لىرى نىڭ ھەممەسى ايىككىنچى فعلدا بولۇر . بىرىنچى فعل اۆزگەرمەس دەن قالدۇرۇا "يازا باشلىدىم، يازماي باشلىدىم دېگەندا بۇ- ايىككى - فعل نىڭ ايىككىسى ھەم بولادۇرغان فعل دۇر . نىمە گەكى: ايىككىسىندا ھەم ايىككىنچى فعل، بولادۇرغانلىقىنى كۆرسەتماقدا دۇر . "يازا باشلامدىم، كۆرە قالغەدىڭ"، دېگەندا، بۇ- ايىككى قوشىما فعل نىڭ ايىككىسى ھەم بولما سىلىقىنى كۆرسەتماقدا - بولغان فعل دۇر . (ايىككىسىنى ھەم ايىككىنچى فعللەرى بولۇشىزىز فعل دۇر) قوشما فعلنى يازغاندا بىرىنچى فعل بىلەن ايىككىنچى فعل آراسىغە (-) چىزمىغى - قوينۇلۇر . (يازا - باشلامدىم، يازماي - باشلامدىم) كېى .

آيرىم فعل نىڭ زىمان بىلەن ، ايشلەگۈچى بىلەن ، بولادۇرغان - بولمايدۇرغان فعللەر بىلەن قانداغ اۆزگەرگەننى كۆردىك . قوشما فعل نىڭ ھەم شۇنداق اۆزگەرىشلەرى بولادۇر . قسقەچە ديدۇرغان بولسەك ، آيرىم فعل نىڭ ، اويۇمى بولغاندەك - بۇنىڭ ھەم تۆرت اويۇمى باردۇر .

قوشما فعللەرنىڭ بىلىنىدۇرگەنلەرى معناغە قاراغاندا بىرنىچچە تۈرلى

بولادۇر:

باشلاش فعلى : يازا - باشلا ، يازا - باشلاما ، يازماي - باشلا ، كۆرە -

باشلامادىم ، تۇشە - باشلادىڭ ، بارا - باشلا ، كېلە - باشلاغان .

ياقنىلاش فعلى : اولە - يازدىلەر ، تىنە - يازمادىم ، كىرە - يازدىڭ ،

يىقىلە - يازغانسەن ، كۆرماي - يازدىڭز .

آشقماق فعلى : يازا - قال ، يازماي - قال ، ايتە - قالدى ، اېشتە -

قالماس ، بارا - قالغۇسىدۇر ، اورا - قالدى ، ايلەنە -

قالاي ، بېرە - قالدىلەر .

دوام فعلى : يازا - بېردى ، سوزلەي - بېرما ، اوقۇي - بېرەسەن ، ايتە -

بېرە ، كېتە - بېرىڭ ، اورا - بېرگەن ، ساچا - بېردىم ، تۆكۈ

لە - بېردىلەر ، آلا - بېرما ،

بولدۇرۇش فعلى : بارا - آلەرمەن ، تورا - آلەيسەن ، كورا - آلغۇمدۇر ،

كېتە - آلورمىز ، كېلەلمەيمىز ، بېرەلمەيسەن ، قويالمەيسىز .

بولماق ، قىلماق ، اېتمەك فعللەرى : عربچە تۈركچە صفت ، اسمغە قوشۇلۇپ

بىر فعل بولادۇرلەر . " مەكەن بولدى ، يىخشى ايتدىڭ ، مېن اۋنى

كۈلكۈ قىلدىم ، مېن سېنى دوست تۇتدىم ، كېي .

خط يازدىم ، شەربار دىم ، اوغرى تۇتدىم ، ايش قىلدى . دېگەنمىزدا بۇ سۆز
 لەرنىڭ ھېچ بىرى قوشما فعل بولمايدى . نېمە ۋچونكى : بۇنداكى اسم بىلەن
 فعل آراسىدا " نى ، گە ، غە ، قوشۇمچەسى - قوشۇب سۆزلەگەن دا معنا لەرى
 بۇزۇلماس . مثلاً : خط يازدىم اورنىغە " خط نى يازدىم ، اوغرى توتدىم -
 اورنىغە " اوغرىنى توتدىم ، ايش قىلدىم ، اورنىغە " ايشنى قىلدىم ، دېگە
 ندا معنى لەر بۇزۇلمەيدۇر .

يوقا رىداكى قوشما فعللەردا بولسە ، فعل بىلەن اسم آراسىندا " نى ، غە - گە ،
 كىرىش بىلەن معنا لەرى بۇزۇلمەيدۇر . مثلاً : " مەكەن بولدى ، يازىش اورنىغە -
 مەكەن نى بولدى - يازمىسە ، ياكى : يەخشى ايتىدىڭ اورنىغە " يخشى
 نى ايتىدىڭ ، دوست تۇتدىم ، اورنىغە " دوست نى توتدىم ، دېپ بولماس .
 بىر فعل ياكى بىر اسم ، ياردىمچى فعل غە قوشۇلۇپ ھەم قوشما فعل بولغانى
 بۇنداغ قوشما فعل نى بىلماق اۇچۇن ياردىمچى فعل نى بىلما غىمىز لازم .
 ياردىمچى فعل نىڭ اۆزەكى ، بۇيرۇغى " اپرە ، بولۇپ ايش اسمى " اپرمەك ،
 دۇر . براق ، بۇلەرنىڭ ايككىسى ھەم ايشلە تەلمەيدۇر . بۇ اۆزەك دەن ياسا
 غان فعللەردا ايشلە تەلگەنلەرى تۇبەندا كىلەردۇر :

- ۱- اپدى ، اپدىم ، اپدىك ، اپدىلەر ، اپدىڭز .
- ۲- اپرۇر ، اپرۇرمەن ، اپرۇرسەن ، اپرۇرلەر ، اپرۇرمىز ، اپرۇرسىز .
- ۳- اپكەن (دۇر) ، اپكەنمەن ، اپكەنسەن ، اپكەنلەر ، اپكەنمىز ، اپكەنسىز .
- ۴- اپسە ، اپسەم ، اپسەك ، اپسەلەر ، اپسەڭ ، اپسەڭز .
- ۵- اپمىش ، اپمىش مەن ، اپمىش سەن ، اپمىشلەر ، اپمىشمىز ، اپمىشىسىز .
- ۶- اپمەس ، اپمەسمەن ، اپمەسسەن ، اپمەسلەر ، اپمەسىمىز ، اپمەشىسىز .

(يوقا رىدا - اۆتكەن نىمۇنەلەر: " اپردى ، اپكەن ، اپرمەش ، اپرسە كىبى -
 يازىلىش بىلەن ياردىمچى فىل نىڭ اۆزەكى " اپرە ، نى كورسەتسېتۇرەراپدى
 كىمىن راق " ر ، ، حرفى توشوب قالغان .)
 اۆتكەن صحىفە دا كۆرسەتمەلەكەن ۶ خىل ياردىمچى فىللەردەن بېشى نىڭ
 بولوشسىز (صىفە) سىنى ياسا ماق اۇچۇن ھەممەدەن بۇرۇن " اپمەس ، ، فىلى
 نى ايشلەپ كۆرمەك لازم . اورنەكلەر:

- ۱ - اپمەس اپدى ، اپمەس اپدىم .
- ۲ - اپمەس اپرۇر ، اپرۇرمەن .
- ۳ - اپمەس اپكەن ، اپمەس اپكەنمەن .
- ۴ - اپمەس اپمەش ، اپمەس اپمەشمەن .
- ۵ - اپمەس اپسە ، اپمەس اپسەم .

ياردىمچى فىل نىڭ ايشلەنمىشى
 =====

بۇ كۆمەكچى فىل ، " زمانسىز فىل ، ، اۇيۇمىدا كۆرسەتمەلەكەن فىللەرغە قو -
 شۇلمايدۇر . شۇنىڭدەك " كۆرىلەكەن فىل ، ، غەھەم قوشولماس . " سۆڭكى -
 زمان فىللەرىگە ھەم قوشۇلمايدۇر . قالغان ھەممە فىللەرگە قوشۇلۇپ ، اۆ -
 لەردا كى " خىر ، ، معناسىنى " حكاىە ، ، معنى سىگە ایلەندۇرادۇر :
 ۱ - مېن كېلىمباپدىم ، اۆ كېلىمباپدى ، مېن كۆرىمباپدىڭ .
 ۲ - مېن كېلىمباشاپدىم ، اۆ كېلىمباشاپدى .
 ۳ - مېن كېلىگەن اپدىم ، اۆ كېلىمگەن اپدى .
 ۴ - مېن يازماقدا اپدىڭ ، اۆ لەريازماقدا اپدىلەر .
 ۵ - مېن يازار اپدىم .

۶- سېن يازاراپدىڭ ، سېن يازماساپدىڭ .

۷- يازسە اپدى ، يازساڭ اپدىڭ .

۸- اوقتقاي اپدىم ، كۆرمەگەي اپدىڭ ، اولتورماغاي اپدىڭز .

۹- يازاراپدىم ، يازماساپدىم ، اوقوراپدىم

ياردىمچى فعللەر صفتغە اسمغە قوشۇلۇپ قوشما فعل ياسايدۇرلەر .

” اۇ كۈنى كېلگەن كىشى ، احمد اپدى . بزنىڭ يۇرت اوزاقتا اپدى .

مېن ايچكەن (مېنىڭ ايچكەنم) سۆز اپكەن . اوز (كىشى) اوقتقوچى

اپمىش ، كىلىلەر .

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

فعل لەرنىڭ باب لەرغە آيرىلماغى

د ر س = ۳۰ =

=====

احمد كىتابنى اوقۇدى . اوقتقوچى ، اوقۇغۇچىنى چاقرغان .

چولپان شەرىنى يۇبارمايدۇر . يوقارىداكى ” اوقۇدى ، چاقرغان ، يۇبار -

مايدۇر ، دېگەنلەر مەز فعل بولۇپ ، ” احمد ، اوقتقوچى ، چولپان ،

لەرشۇفعل نىڭ ايشلەغۇچى لەرى دۇر .

بىز بۇفعللەرنىڭ ايشلەغۇچى لەرى بىلەنمىنە ” احمد اوقۇدى ، اوقت

قۇچى چاقرغان ، چولپان يۇبارمايدۇر ، ديدۇرغان بولساق ، سوزمىزنى -

تىڭلاغان كىشى : ” نىمەنى ، كىمنى ؟ ، دېپ سورا ماغى لازمدۇر .

شۇل سواللەرغە جواب بولسۇن - دېپ ” كىتابنى ، اوقۇغۇچىنى ، شەرىنى ،

دېگەن بولدىك . اۇنداغ بولسا بۇ فعللەر ، اۆز - ايشلەغۇچى لەرىدەن صدر

بولغاچ ، تاثيرلەرىنىڭ باشقا بركىمگە ياكى بىرنەرسەگە توشماغى باردۇر .

اۇ بولسا " كىتاب ، اوقۇغۇچى ، شعر ، دەن عبارت دۇر . ايشلەگۈچىدەن -
 صا دربولۇپ ، تاثيرى باشقا نەرسەگە ياكى بىر كەمسەگە اۆتكەن فعل غە " اۆتم
 فعلى ، ، دېب آتاپ بىرنچى باب اعتبار قىلەمز . " يا منۇر يا غما يدۇر ، بۆلۈت
 لەر كېتكەن ، قۇياش چىقىدى ، ، دېگەنەمىزدا كى " يا غما يدۇر ، كېتكەن ، -
 چىقىدى ، ، سۆزىدەن كىمىن " نىمەنى ؟ ، كىمىنى ؟ ، ، دېگەن سورا ققە حاجت تۇش-
 مايدۇر . دېمەك : بۇ فعللەر ، اۆز ايشلەغۇچى سىدەن صا دربولغان تاثيرلە
 رى باشقاغە تۇشمەيدۇر . مۇنداق فعل غە فعل لازم دېب آتايىمىز (بولۇنچى فعل
 بولدى) .

" شريف ، تۇرسۇن بىلەن سۆزلەشدى . تۇرسۇن بىلەن شريف سۆزلەشدى
 لەر . ايككى اورتاق سۆزلەشەلەر . ، ، دېگەنەمىزدا ، " سۆزلەشدى ، سۆزلە-
 شەلەر ، ، فعللەرى برايشنى ايككى ايشلەگۈچى طرفىدەن بىر - بىرلەرىگە قارا
 تمب ايشلەگەننى بىلىندۇرا دۇر . مۇنداق فعل غە " اورتاق قىلمق فعل ، ، دېپ -
 آتايىمىز . (بۇ بىلەن اۇچ بولدى)

" اورتاق قىلمق فعل ، ، نى ياسا ماق اۇچۇن بۇيرۇققە (ش) قوشۇلۇر . مثلاً:
 يازىشە دۇر ، يازىشارمىز ، كېلىشكەن سىز ، ، كېبى . بۆلەرنى بولۇشسىز قىلماق -
 اۇچۇن (ش) دەن كىمىن " ما - مە ، ، قوشۇلۇپ : " يازىشمايدۇر ، يازىشارمىز ،
 كېلىشمەگەن سىز ، ، كېبى شەكىللەنەدۇر .

بۇ باب لەرنىڭ ھەر بىرى دەن باشقا با بىلەرىياسا ماق ، يوقا رىداكى اۇچ
 باب فعل لەرنىڭ تۇپ با بىلەرىدۇر . بۆلەرنىڭ ھەر بىرىدەن باشقا با بىلەرتوزمە
 مەك اۇچۇن آيرىم قاعدەلەر بار :

- ۱ - " اۆتم فعل ، ، لەرىنىڭ بولۇشلىكلەرگە " تىر ، دۇر ، ، قوشۇپ -
 ايككىنچى درجە " اۆتم ، ، فعل ياسا لادۇر . بۇنى بولۇشسىز قىلماق اۇچۇن

" تىرەدۇر ، دەن كىمىن " ما - مە ، قوشۇلادۇر .

" تىرە ، قوشۇلغانىغە مىثال : آچتىر ، آچتىرما ، چېكىتىر ، چېكىتىرما ، بولۇر .

" دۇر ، " " " : يازدىر ، يازدىرما ، بىلدۇر ، بىلدۇرما ، " "

بۇ باب نىڭ بەئىزى فعللەر دا - تىر - قوشۇمچەسىدەن (ت) قالسىمە ، يەنە

باشقا حالدا (ر) غىنە قالادۇر . اۇنىڭ مىثالى : اۇچىر ، آشىردىلەر ، پەشىر -

گەنلەر بولۇپ ، (ت) حرفى قالغانىغە نەمۇنە : يىقىت ، اوقۇت ، بېزەت ،

ياساتمەدىڭ ، اوقۇتما دىم شەكلىدا بولۇر .

۲- فعل لازم ، دەنە يوقا رىقى قاعدەنە قاراپ " اۆتىم - مەتەدى - فعل ، -

ياسالادۇر . بىراق ، بۇلەر مەنا اعتبارى بىلەن بىرنچى درجە - اوتىم فعل

بولادۇر . (چونكى - بۇلەر ، اۆتىم فعل دەن اېمەس ، فعل لازم دەن تۇزۇ

لگەن دۇر .)

" تىر " قوشۇلغانلەر يگە نەمۇنە : كېلىتىر ، كېلىتىرمەيدۇر ، كېلىتىرگەن .

" دىر ، " " : سىندىر ، قاندىر ، مېنىدىرىڭ ، مېنىدىرىلەر .

" ت ، " " : ياشاتقانلەر ، وينا تىڭلەر ، ولتۇرتما دىم ،

" ر ، " " : تۇشىرسە ، تۇشىرما سا ، چىقارغىل ، باتىرما .

يوقا رىداكى لەردەن تاشقارى ھەرايككى با بدەن ھەم فعللەر ياسالغاندۇر .

" كۆرگەز ، كۆرسەت ، تويغۇز ، تۇرغۇز ، يېتىكىز ، كېي . بىلەن غەنە

۳- " اورتا قلىق فعل ، لەرى يالغۇز " تىر ، قوشۇمچەسى بىلەن غەنە " اۆتم " .

فعل غە آيلانا دور . " كېلىشتىردىم ، كېلىشتىرمە دىم ، بۇزىشتىردىلەر ،

اۈزۈشتىرغانلەر ، ايتىشتىرمەدىڭ ، آلىشتىرسە ، آلىشتىرما سا . كېي .

يۇقارىداكى اۆتۈم فعل لەرسىنى يەنە بىر درجە آرتتىرىماق اۋچۇن " تىرەت ، قوشۇمچەسى قوشۇلادۇر : " تىر - ر ، ، بىلەن تۈزۈلگەنىگە " ت ، ، قوشۇلغان حالدا : بىلدىرت ، سىندىرت ، قاندىرت ، يازدىرت ، بىلدىرتىمە ، آچىرت ، ، چېكىرتىدىڭ ، آتتىرتتىلەر ، كېلىتتىرتىمە دىلەر ، ، پىشىرت ، اۋچىرتما ، - چىقارتىب ، باتتىرتقان اېدىم .

" ت ، ، بىلەن تۈزۈلگەنىگە " تىر ، ، قوشۇلغانى : اوقۇتتىر ، ياشاتتىر ، - ياساتتىرايمز ، ، بېزەتتىرمەگەن ، كۆرسەتتىرمەگەن اېدىم ، تىكلايتتىرما ... ۴ - مېھول فعل ، ، لەر : سېنىكتا بىنى آچىدىڭ - كىتاب آچىلدى .

معلم مېنى چاقىرتتىردى - مېن چاقىرىلدىم . طلبە درسىنى يازغاندۇر - درس يازمىغاندۇر . دېباوقۇپ اۆتكەن لەرىمىزداكى : " آچىدىڭ ، چاقىردى ، يازغاندۇر ، ، فعل لەرى اۆتىم فعللەرى دۇر . بو فعللەرنىڭ - ايشلەگۈچىلەرى " سېن ، معلم ، طلبە ، ، دۇر . شۇ ايشلەگۈچىلەرنى - ايشدەن چىقارامز - دە ، اۆنىڭ اورنىغە : كىتاب ، مېن ، درس سۆزلەرى نى قويسىب ، يۇقارىداكى فعللەرنى شۇ لەرگە نىسبەت بېرىپ ايتىمىز :

" كىتاب آچىلدى ، مېن چاقىرىلدىم ، درس يازمىدى ، ، بۇنداغ بولغان دىن كىيىن بۇرۇنقى شەكىلدا " آچىدىڭ ، چاقىردى ، يازغان ، ، دېگەن فعل لەرنى براز اۆزگەرگەنلىكىنى يەنى بۇيرۇقلەرىگە (ل) قوشۇلغانلىقىنى كۆرەيمىز . مانا مۇنداق فعللەرنى " مېھول ، ، فعللەردىمۇر . مانا بو - يوقارىداكى اۋچ باب نىڭ ، نىچىسى دۇر .

اورتاقلدق اۆتىم ، قالىم بابلەرىنىڭ - ھەممەسىنىڭ بۇيرۇقىغە (ل) قوشماق بىلەن " فعل مېھول ، ، ياسالۇر . بۇ فعل نىڭ بولۇشىمىز قىسمى غە (ل) دەن كىيىن " ما - مە - ، ، لەرى يازمىغانى يېتەرلىكدۇر .

”يازىلدى ، يازىلمايدى ، اوقۇلغان ، اوقۇلماغان ، كېلىدى ، كېلىدىمۇ .
 اۆتسىم فعللەرى دىن ياسالغان مېھول فعللەرشكىلى : يازدىرىلدى ، اوقۇتۇل
 مايدۇر ، اوقۇتتىرىلسا ، ياساتتىرىلغان ، كېلىشتىرىلسىدىن ، يىغىشتىرىلغان ،
 اۆرۈشتىرىلمەيدۇرلەر ، كېلىشتىرىلمەيدۇرلەر .

” اورتا قلىق فعل دەريا سالغان مېھول فعللەر : يازىشىلدى ، كېلىشىلگەن ،
 سۆزلەشىلگەن ، يىراقلىشىلگەن ، يازىلىشىمايدۇر ، كېلىشىمەگەن ،
 سۆزلەشىلمەگەن ، يىراقلىشىلماغان .

” سىلت ، دەن ياسالغان مېھول فعللەر : بارىلدى ، چىقىلدى ، يۇرىل -
 دى ، چارچالدى ، يېتىلدى ، بارىلمايدى ، چىقىلمايدى ، يۇرىل -
 مادى ، يېتىلمەگەن .

” بىل ، قال ، كېل ، دەك ، تۈگەنچى (ل) بولغان بۇيرۇق -
 لەردەن مېھول فعللى ياسالغاندا (ل) اورنىغە (ن) بىلەن تۇزۇلۇر .
 (بىلىمىدى ، كېلىشىدى ، كېلىشىدۇر ، سىلەنگەندۇر) (مكافاتلەنگە
 ندۇر) قالسىنادۇر ، آلمىغاندۇر) كېلى .

۵- ” اۆزلىك فعل ، دەن ياسالادۇرغان مېھول فعللەرگە كىرىش و نمونەلر:
 تۈگەنچى دا (ل) بولماغان بۇيرۇققا (ن) قوشۇلۇپ تۇزۇلگەن بىرتۇر
 لى فعل ھەم بارى : ” كورمىنەدۇر ، اويغاندى . . . كېلى فعللەرنى -
 مېھول فعللەر قاتارىغە قوشالمايمىز . چۈنكى بۇلەرنىڭ مېھوللە -
 رى ” كورمىلەدۇر ، اويغاندى فعللەرى دۇر . (كورۇنمەك ، اويغات -
 ماق) بىلەن ” كورۇلمەك ، اويغاتىلماق ، آراسىندا كى آيرىما آز
 چا بۇيۇكدۇر . بۇلەر ” اۆزلىك فعل ، بولۇر . تۇبەندا بۇ اۆزلىك
 فعل ، لەرنىڭ مېھوللەرى بىلەن نمونەلەرىنى كۆرسەتمىز .

مجهول لەر

اۆزلىكلەر

• كۆرسىدى	• كۆرسىلدى
• يۇۋىدى	• يۇۋىلدى -
• سېۋىدى	• سېۋىلدى
• تارتىدى	• تارتىلدى
• بېزەندى	• بېزەلدى
• ياساندى	• ياسالدى
• اۆرگەندى	• اۆرگەتىلدى
• آۋۇندى	• آۋۇتىلدى

اوتكەن صحيفەمىزدا ، آخىرقى حرفى (ل) بولغان فعل لەرنىڭ مجهولىگە (ن) بىلەن تۈزۈپ كۆرسەتكەن اپدىك • بۇ باىداھەم اوشال قاعدە "مجهول ، اۆز-لىك فعلى ، قىلىپ ايشلەتىلدۇر •

ايككىنچى اۆزە كدەن ياسالغان فعللەر ، بۇيرۇققا پەس اسم ، صفت غە قوشۇمچە لەر - قوشۇپ تۈزۈلگەن فعللەرگە " ايككىنچى اۆزە كدەن ياسالغان فعللەر ، دېگەيمىز • مۇنداق فعللەر اسم ياكى صفت غە "لا- لە ، قوشۇپ ياسالۇر :

• مجبور اېتمەك	كۈچلەمەك =
• تعظيم ، حرمت قىلماق	اۋلۇغلاماق =
• گناھ سىز تاپماق	آقلاماق =
• گناھ لىك تاپماق	قارا لاق =
• تىش بىلەن اۆز مەك	تىشلەمەك =
• قىشلەپ قالماق (تورماق)	قىشلاماق =

تایا قلاماق = . . . تایا قلاماق (تایا قیلەن اۆرمەك)

«لاش، لەش، لان، لەن، ارە، سەر، اي، سەي، بیلەن ياسالۇن؛
(سوللاشماق، قزىلاشماق، اوڭلەشمەك، قىزارماق، كۆكەرمەك، آقارماق
آتلانماق، سارغايتماق، كۆپەيتمەك، آزايماق، كېسى .)

۱-ئىنچىسى آتالماشلەرى: « تېمورنى كوردىم، تېمور مېنىڭگە دىقتىرىپتىدى »

(۲) اورتاغىمىگە باردىم، اورتاغىمدەن كىتاب ئالدىم،

دېگەن مەنىدە « تېمور، اورتاغىم، لەرايىكى قايتا سۆزلەنگەن .

قەدەگە قاراغاندا، بۇزۇق بولماسا ھەم آڭلانمىشى ساۋۇق آڭلانا دۇر .

بۇلەرنى اۇيغۇنلەشتۈرمەك اۇچۇن، ايككى قايتا تىكرارلەش اورنىغە:

تېمور، اورتاغى سۆزلەرىنى « اۇ، سۆزى بىلەن آلماشتىرا مەنىدە:

« تېمورنى كوردىم، اۇ مېنىڭ دىقتىرىپتىدى . اورتاغىمىگە باردىم، اۇن

دەن كىتاب ئالدىم . دېسە سەللىق لەشكەنى مەلۇم بولادۇر .

بىر كىشىگە: « يازدىڭ، دېمەكچى بولغان مەنىدە، اۇنىڭ نامىنى ھەم قو-

شۇپ، (احمد، يازدىڭ) دېمەيمەن دە « سېن يازدىڭ، دىدۇرمىز .

كۆپچىلىككە قاراپ: « سىز لەر يازدىڭلەر، دىدۇرمىز .

بىر كىشى اۇزنا مەنى « مېن، دېمەك بىلەن، كۆپچىلىك بولسا لەر: بىز-

لەر، سۆزىگە آلماشتىرا دۇرلەر . شۇل سەبب لەرگە يۆلەنىپ تۇرۇپ،

بۇ مەزمۇنغا « آتالماشلەرى، دېيىپ، تۇبەندە نەمۇنە كۆرسەتەمىز:

آتالماشلەرى (بىر حالدا) كۆپچىلىك حالدا:

۱- اۇ .

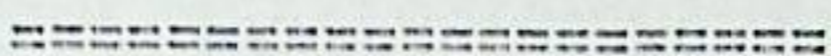
۴- اۇلەر .

۲- مېن .

۵- بىز = بىزلەر .

۳- سېن • ۱- سز = سزىلەر •

كۆرسەتكۈچى آلماشلەر •

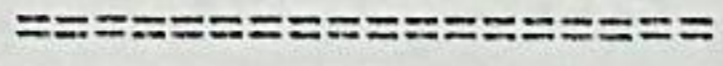

• بۇلەر •	• بۇ = بۇل •
• شۇ (ل) لەر •	• شۇ •
• اوش بۇلەر (۱) •	• اوش بۇ •
• مەنەۋلەر = ماناۋملەر •	• مەنە •
• مەنە بۇلەر •	• مەنە - بۇ •
• مەنە اۇلەر •	• مەنە - اۇ •
• اوشە (ل) لەر •	• اوشە = اوشال •
• ائەۋلەر •	• ائە (ئە) •
• ائە اۇلەر •	• ائە اۇ •

(۱) اېسكى تركستانچە دا " اوش " دېگەن آيرىم سۆز بولۇپ مەنىسى :خوددى دېگەن بولۇر • (اوش بۇ) دىيىلگەندا " خوددى بۇ ، دېگەن مەنى چىققا دۇر تىل قاعدەسىگە اعتبار بېرگۈچىلەر ، (اوش بۇ) شىكلدا يازا دۇرلەر •

سوراش آلماشلەرى

نېچون ؟ ، نۇچۇك ؟ ، نېگە - نېمەگە ؟ ، قانداي ؟ ، قالاي ؟ ، قاچا ؟
قايدا ؟ ، قاياق - قاي ياق ؟ ، كىم ، نېمە ؟ ، قانچا ؟ ، نېچە ؟ ،
بۇلەرنىڭ عدە ، حال ، كىفەت قاندا سوراماققا ايشلەتلىدۇر •

يېتتىنچى باب

ياردىمچى سۆزلەر

د ر س = ۳۱ =
=====

سۆزنىڭ يېتتىنچى تۈرى " ياردىمچى سۆزلەر ، دۈر .

ياردىمچى سۆزلەرنىڭ بۇرۇنقى (بېش) سۆزدەن فرقى - شۇلەر - دۈر :

بۇلەر آت ، ^(اسم) فعل ، صفت لەرغە قوشۇلادۇرغان قوشۇمچە لەرنىڭ ھېچ بىرىنى -

قبول قىلمايدۇر . مثلاً : اصلا x غە ، سر x غە ، اپڭ x غە - اپڭ x دەن

دېيىلمايدۇر . بۇبا بدەن بىرنېچچە نەونەلەر كۆرسەتماغىمىز لازمدۇر :

۱- كۆچەيتىش كۆمەكچىلەرى : ^۱أسرۇ ، جۇدە ، ھېچ ، البتە ، اصلا ، سر ،

اپڭ ، بۇتكۈل ، خۇددى .

بۇلەرنى بىرسۆزنىڭ مەناسىنى كۆچلەندۈرمەك اۇچۇن تۈبەندە گەچە يازىلور :

" بىز سېنى " اصلا ، كۆرمەدىك . بۇ ^۱أسرۇ اوزۇندۇر . سېن مېنى ھېچ كۆر -

كۆرمەدىڭ ، اؤ - جۇدە - قسقەدۇر . بۇ كىتاب - سرە - بىتمەيدۇر . اپرتەگە

- البتە - بارامز . اپڭ - يەخشى كىتاب بېر . - چىندەن - كۆپ سۆزلەشدىك .

۲- اورۇن كۆمەكچى لەرى : آرا ، ايچرە ، اۇزە ، اۇزرە .

شەھەر آرا كىردىم . اۇى ايچرە ولتۇردىك . باش اۇزرە قويدىم .

يەنە يىككى مەنىنى قاتلاپ كۆمەكچى لىك قىلا دۇرغان : (تاغىن ، داخى ستخى ،

بىلەن ، ايلە ، لە ، يەنە ، ھەمدا ، دە) قوشۇمچە لەرىنىڭ مثاللەرى :

" مەنە - تاغىن - كېلدى . بۇ داخى - تىخى كېلدى . شريف ايلە كرىم كېلدى
 يەنە - يازە ، سېن ھەم يازا ، ، . احمد بىلەن شريفنى ھەم كۆردىم . شريف
 كېلگەن اېدى . احمد ھەم كېلدى .

شرط كۆمەكچى لەرى : " يوقسا ، اگر ، اگرچە ، دېگەنلەر مەزمەن كۆمەك
 چى سوزلەردەن دۇر . آرادا كى " اگر - اگرچە ، ، سۆزلەرى فارسچە دۇر .
 بۇ فارسچەنى ايشلەتمەسلىك امكانى بار . مثلاً : " اگرچە سېن كېلمەيدىك -
 مېن كېلدىم ، ، دېگەننىڭ اورنىگە : " سېن كېلمەسەڭ ھەم مېن كېلدىم ، ،
 دېيىلسە يەنە ھەم گۈزەل بولۇر . (خاقانىيە تركچە سىندا - يوسف حاجب ۋە
 محمود الكاشغرى لەر - قوللانغان : " قالى ، آياڭ ، ، لەرنى اۆزلەشتىرەلمە
 فارسى لەرنىڭ - اگر ، اگرچە - لەرىدىن قوتۇلغان بولامز -)

ايككىنچى مثال : " اگر كېلسەڭ ، ، دېمەكچى بولغاندا ھەم " اگر ، ، ايشلەتمەس
 دەن ، (كېلسەڭ) دېيىلسە كفايە قىلادۇر . چۈنكى : سۆزنىڭ مەنىسىدەن -
 اگر مەنىسى - آڭلاشلۇر .

آ - " بلكم ، يا ، ياكى ، ياخۇد ، سۆزلەرى آندىق سىزلىكنى بىلىنىدۇر دۇر .
 ب - " كاشكى ، شايدە ، دېگەنلەر آرزۇ كۆمەكچىسىدۇر .
 ج - " اېسز ، افسوس ، ائتەڭ - ئە ، ھەي ائتەڭ ، دېگەنلەر حسرت ارمان -
 كۆمەكچى لەرىدۇر .

د - " آينىمقسا ، خصوصاً ، عمومأ ، ذاتاً ، بعضاً دېگەنلەر حال كۆمەكچىسىدۇر .
 ه - " ھە ، خوب ، لەر جواب كۆمەكچى لەرىدۇر .

و - " سايمىن ، سايبى ، ، دېگەنلەر نسبت كۆمەكچى لەرىدۇر . مثلاً : ايككى -
 فعل نىڭ آراسىندا كى نسبتنى كۆرسەتكەن دا " اۇ بارغان سايمىن بىز -

قاچىدىك • قۇياش كۆتۈرۈلگەن سايدىن ھوا اسسىدى كىبى •

ز - " غىنە ، گىنە ، قىنا ، كىنە ، فىق ، دېگەنلەر چىكىنىش كۆمەكچىلەرى

مثال اۇچۇن : فىق بىز كېلىدىك • بىز غىنە كېلىمى قالدىك كىبى •

ح - " كىم - كى ، ، اېضاح كۆمەكچىسىدۇر • مثالى : بىلىنىدۇرا مەنكىم ،

اعلان قىلىمىنا دۇركى

ط - " براق ، لېكىن ، ، دېگەن سۆز ، بىرنەرسەنى چىقارمىش كۆمەكچىسىدۇر •

مثالى : " ھەممەلەرى آلدىلەر " براق ، ، مېن قالدىم كىبى •

ى - " اۇچۇن ، چۈنكى ، ، دېگەنمىز ، سبب كۆمەكچىسىدۇر •

ك - " چا - چە ، ، دېگەنمىز ، چا ما كۆمەكچىسىدۇر • مثالى : يىگىرمەچە ،

يۈزچە ، مىنگلەرچە دېگەنمىز ، ، نىسبەت گەھەم كۆمەكچى بولالغى مثالا :

" رۇسچە ، ختايچە ، عربچە ، سۆزلەيدۇر • دېگەنمىز نىسبەت بولۇر •

" مېن كېلىگۈنچە تۇر ، ، دېگەندا ، زما نغە كۆمەكچى بولۇر •

ل - " دا تۇر ، ، بىرايش نىڭ اېتەگىنى كۆرسەتمەككە ايشلەتىلۇر • مثالى : يۈز

يىلىغە دا تۇر كۈتەمىز • شەرگە دا تۇر بارامىز • دېگەنلەر كۆچە سۆزى بولۇپ

بعضاً ادبى يازمىققا ھەم كىرگەندۇر • قوپاللىغى اۆز - اۆزىدەن معلوم -

بولسا ھەم ترك تىلى تركىيىنىدا بولغانلىق حرمتى بار دۇر • بۇنىڭ اورنى

غەدبى مىراث لىرىمىزدا كۆرسەتمىگەن " غە - چە ، ، قوللانماق قولاي ۋە

گۈزەل دۇر •

م - " آھ ، اۇۇف ، ، اېخ ، ، دېگەنلەر مەز ، سېزگۈ كۆمەكچىلەر دۇر • بىر

غىنە " اېخ ، ، سۆزى رۇسچە بولغانى اۇچۇن بىزلەر غە يات دۇر • زما نەمىز

ادىبە شاعرلەرى بۇنى كۆپ ايشلەتمىشلەرىدا كى سبب گە تۇشۇنالمادىم •

فىق ، انسانى نوق اۇچۇن بولسا ، " آھ - اۇۇف ، ، ھەر بىر شاعرانە لىقا -

غە اپگە بولغان حالدا وحشى ، ظالمەلەر پەشقىرىشىغە ماسلاشقان ، تاماغنى قىرىپ چىققا دۇرغان آتالمانى تركىستانلىقلەرغە مال قىلىپ بېرەمدەن دېمەك ، تركىستانلىقلەرنىڭ ئوقۇغۇچىغا مۇناسىپ تۇشما سۆزلىكى مەلۇمدۇر .

سۆز ئىشلىتىش بايىقى

بېلىقلىرى

درس = ۳۲ =

=====

سوراق بېلىقلىرى بولغان " مى - مۇ ، " سۆزلىگەن جاۋاب اورنىدا :

" نىڭ ، " دېگەن سۆز ، بىر نەرسەنىڭ كىمگە ۋە نېمە قاراشلىق لىكىنى بىلىدۇ - دۇرگۈچى " قاراش بېلىقلىرى دۇر . مثال اۇچۇن : " اۇنىڭ باغچەسى ، باغچە - نىڭ اېشىكى ، شريف نىڭ كىتابى ، نوائى نىڭ شەئرى ، " كىبى .

" قاراش بېلىقلىرى ، " بىر اسم غە قوشۇلۇپ كېلىگەندىن كىيىن ، اۇنىڭغە

بىر لەشەب كېلىگەن اسم غە اۇچۇنچى تۇرلى " آلماش اىزلىرى ، " قوشۇلۇر .

مثلاً : باغچەسى ، مېنىڭ قىلىم ، سېنىڭ قاغازىڭ (كاغذ) اۆلەرنىڭ شەئرى -

لەرى ، سىزنىڭ ايشىڭىز ، بىزنىڭ تۇرمۇشىمىز كىبى .

" نىكى ، " بۇھەم قاراش بېلىقلىرى دۇر . (بۇ شەئرى لىقى نىكى) كىبى .

" غا - قا - گە - كە - دەن - دىن - دە - دا - بۇ - نى ، "

بېلىقلىرى بىر فەل نىڭ ايشىلەگۈچىسى دەن باشقا ، كىمگە ، نېمەگە نىسبەتى -

بولغاننى كۆرسەتەدۇر . مثال اۇچۇن " نى ، " غە قوشۇلغان مەخسۇس اسمنى -

تۇشمە بېلىقلىرى ، " دىيىلۇر . " مېن كىتابنى يازدىم ، " دېگەندا ، يازماق

ايشى نىڭ تاثيرى كىتابنە تۇشكەننى كۆرسەتكەن بولۇر .

" غا - قا - گە - كە - " دېگەنلەرنىڭ اسمى " بارىش بېلىقلىرى "

دېپ تالغاندۇر . مثلاً : مکتب غەباردەم ، شەرگە قاچدەم ، اورتاغىمگە كىتاب
بېرىدەم . دېگەندەمدا ، بوندا قاتناشقان فعل لەردەن : شەر ، مکتب ، اورتاق
غەقاراتقان بىرحرىكت بارلىغى آڭلاشلىدۇر .

” دەن - دەن ، بېلگۈلەرى : ” چىقىش بېلگىسى ، دېپ تالۇر .
مثلاً : اۆيدىن كېلىدەم ، كىتابدەن آڭلا دەم . دېگەندەك فعللەردەن آڭلانغان
حرىكت : ” اۆى ، كىتاب ، دەن باشلانغانى آڭلاشلىدۇر .

” دە - دا ، بېلگى لەرىنى ” اورۇن بېلگىسى ، تالۇر .
مثلاً : اۆيدا اولتۇردەم ، مکتب دەيازدەم ، دېگەندە فعل لەرنىڭ اورنى -
بېلگۈلەنگەن بولۇر .

اپسەتەش :

” دە - دا ، كىبى يازىش نىڭ مەنىغە فرقى يوقدۇر . فقط غىنە املەقاعەدەسىنىڭ
علاقەسى باردۇر . مثال اۇچۇن ، قاموس تركى دېگەن كىتاب نىڭ (ا) ماددەسىگە
قاراغاندا : - ا - حرفى ھەروقت فتحە وقۇلۇپ (a) اۇنىنى چىقارادۇر .
(ه) علامتى عرب الفبا سىندا ” ه - ه ، شەكلىدا يازىلادۇرغان بىرحرىف دۇر .
بىوحرىف نىڭ چىقارغان اۇنى ، (a) اۇنىنى شەتلىك قىلىپ چىقارماقدا .
باشقاچە قىلىپ ايتقاندا ، (ه) نىڭ كۈچىنى ساقلاپ تۇرادۇر .

بۇ ” تركستان تىل قاعەدەسى ، كىتابىمىزدا ، ھەرايككى شەكلىنى ھەم (a) اۇنىنى
چىقارادۇر - دېپ - قبول قىلدىك . شۇنىڭ اۇچۇن ” دە - دا ، يازىلغاندا (a)
اۇنى غە اۇيغۇن لازم دۇر . ^{دېپ} عكس حالدا (da, dah) دېپ كۈچلەنمەگەى
لەر .

يعقوب خوجە
۱۱/۱۲ / ۱۴۰۵ هـ ۱۹۸۵/۷/۲۹ م